

**XIINXALA SIRNA GADAA NAFFUROO FOOKLOORII
OROMOO KEESSATTI**

TASFAAYEE TOLEERAA GAMMADAA

**YUUNUVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO`ANNOO
AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA 2009/2017
FINFINNEE**

**XIINXALA SIRNA GADAA NAFFUROO FOOKLOORII
OROMOO KEESSATTI**

TASFAAYEE TOLEERAA

GORSAAN: DASTAA DASSALENY (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIIF DHIYAATE**

**YUUNUVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO`ANNOO
AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFF
FOOKLOORII**

**Hagayya 2009/2017
FINFINNEE**

Yunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii guuttachuuf Tasfaayee Toleeraa Gammadaa, Mata duree: “Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo Keessatti” jedhu irratti qophaa`ee, sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa`e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Keessaa: _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Alaa: _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa : _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Dura Taa`aa Muummee Yookiin Walitti Qabaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axeereeraa

Qorannoon kun haala Sirni Gadaa Naffuroo fookloorii keessatti calaqqisu dhiheessuu irratti xiyyeeffata. Kana keessattis waantonni qaacceefaman, yoomessa hundeeffama Gadaa Naffuroo, raawwilee barbaachiisoo sirna Gadaa kanarratti raawwatan, seerotni Gadaa Naffuroo irratti tumaman maal akka ta`aniifi hiika mallattoo muka Odaa Naffuroof kennamu qaaccessuudha. Ka`umsi qorannoo kanaas qorataan dhimma kana qoratee bira ga`uuf fedha guddaa qaburraa ka`uun aadaan Fookloorii gabbataa kun akka hindagatamneef dhaloota har`aa beeksisuun dhaloota booruuf ol kaa`uufidha. Kaayyoo kana galmaan ga`uufis mala qorannoo qulqullinaa (qualitative) dhimma bahee jira. Madda raga qorannoo kanaa ilaalchisee, mala iddatteessuu akkayyooti gargaaramuun odeeff kennitoota waa`ee Sirna Gadaa Naffuroo beekan maanguddootaafi namoota naannoo qorannichi irratti gaggeeffame keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu danda`an odeeffannoo kennameen darbaa dabarsaan kanneen filatamanirraa odeeffannoo funaannachuun mala qorannoo ibsaatti dhimma bahuun qaacceffameera. Mala funaansa odeeffannoo ilaalchisee, af-gaaffii, daawwannaa fi dookimantiwwan sakatta`uun odeeffannoon funaanaman jechaan qaacceffamanii jiru. Bu`aan qorannoo kanaa akka agarsiisutti Gadaan Naffuroo ilmaan Jaawwii Horroo ka`anii Giddatti gala jiruun Ganda Naffurootti hundeeffamuusaa, kunis seeneffama afaanii akka qabu, Sirni Gadaa Naffuroo galateeffannaa, daddarbaafi dhibaafannaa uummata Oromoo Amuruu ta`ee sababa itti gaafatamummaa bahuu dhabuu abbaa Gadaafi dhiibbaa mootummaa yeroo sanaan addaan cite turuusaa, aangoon abbaa Gadaa Naffuroo bara hundeeffamee kaasee daddarbaan dhufee hanga har`aatti harka angaftuu ilmaan Amuruu Hoolee jiraachuusaa, walldhabdeen hawaasa gidduu jiru jaarsummaan kan furamu ta`uufi walldhabdee xiyyeeffannaa guddaan itti kennamu gumaa akka ta`eefi uumamni muka Odaa Naffuroo hidda dhaloota ilmaan Amuruun kan fakkeeffamuufi muka afaan hinqabne garuu kan dubbatu jedhamuun safeeffatama. Bu`uuruma kanaan dhimmoota argannoo armaan olii keessatti ka`aniin Sirni Gadaa Naffuroo sadarkaa hawaasa naannichaatti malee akka waliigalaatti waanti beeksifame waanti hinjirreef osoo gadifageenyaafi bal`inaan qoratameefi bifa kitaabaan barreeffamee dhaloota har`aa beeksisuufi dhaloota booriif ol kaa`uuf qaamni dhimmi ilaallatu hundi xiyyeeffannoo itti kennuun osoo irratti hojjetamee yaboo qorannoo kanaati.

GALATA

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galmaan ga`uuf jalqabaa hanga xumuraatti humnaafi yeroo isaanii osoo hinwaakkatiin gorsa ogummaan guuteefi yaada bilchaataa kan naaf kennaa turan gorsaakoo Dr. Dastaa Dassaalenyiif galanniikoo guddaadha.

Waajjiroota Aanaa Amurru keessaa namootni hojii qorannoo kanaaf odeeffannoo naaf kennuudhaan kan na gargaaran Barsiisaa Taakkalee Bakareefi Obbo Tafarraa Amanuu baay`een galateeffadha.

Itti aansuun waa`eekoo tasa gaarii malee hamaa dhagahuu kan hinfeene, dhimmakoof kan hoomaa hinmararfanne, jajjabinaafi baasii qorannoo kanaaf barbaachisuuf tumsa gochuun kan na cinaa dhaabbatan abbaa koo Toleeraa Gammadaafi haadha koo Dinqineesh Ayyalaaf gatii keessan waaqayyo isinii haa baasu. Haadha manaako Immabeet Mallasaa jajjabinniifi abdiin ati na keessatti uumaa turte galma ga`insa qorannoo kanaaf shoora olaanaa waan taphateef baay`een si galateeffadha.

Maanguddootaafi abbootii seenaa uummata Oromoo Aanaa Amurru keessaa kanneen nuffii tokko malee odeeffannoo naaf kennuun qorannoon kun akka milkaa`uuf shoora olaanaa taphatan hunda osoo hingalateeffatiin bira hindarbu.

Dhumarrattis, meeshaalee barreeffamaa hojii qorannoo kanaaf oolan naaf gumaachuun kan na bira dhaabbate mana barumsaa Amurru sadarkaa lammaffaaf galannikoo guddaadha.

Hiika Jechootaa

Jechootaa fi gaaleewwan kanaa gaditti ibsaman qorannoo kana keessatti kan argamaniidha. Kanaaf namoota qorannoo kana dubbisan akka hin danqineef jechaan hiikni isaa ibsameera.

Baaltii –	hamii
Baddeessaa –	gasa mukaa firiinsaa nyaatamuufi daraaraa isaa irraa dammi kan qophaa’u.
Daboo –	guuzaa yookiin dimisha
Daadoo –	gamtaan walitti dhufanii dabareen hojii humnaa waliif hojjechuu
Daassii –	galma yeroo murtaa’eef ijaaramee keessa taa’an
Dallaa –	mooraa loon keessa bulan
Dinkii -	nama baay’ee gabaabaa ta’e
Doocoo –	okkotee xiqqoo farsoo itti naqan
Dooluu –	ciqilee
Eebicha –	gosa mukaa kan jabina hin qabne
Gooba qeerroo –	dhagaa qeerroo/bakkatti qeerroon madaalamu
Haccu’aasuu –	dhukaasuu/sagalee qal’aa qacceed dhageessisu
Haraamuu –	firootni lama walfuudhuu
Hooboofi coora –	angafaafi quxusuu
Huguugguu –	lafee dugdaa
Iddirii -	afoosha
Mulluu –	shuummoo
Okolee –	qabee aannan itti elman
Oo’uu –	birmachuu
Qanbarrii –	harqoota
Qarree –	kan hineerumiin
\Suubboo –	kan haadha warraa fuudhee jiru

Jechoota Gabaajee

A/G – Abbaa Gadaa

I/G/W/A/T – Itti Gaafatamaa Waajjira Aadaafi Turizimii

Kkf - Kan Kana Fakkaatan

Ykn - Yookiin

BAAFATA

Qabiyyee	Fuula
<i>Axeereeraa</i>	i
GALATA.....	ii
Hiika Jechootaa.....	iii
BAAFATA	v
Tarreeffama Gabateelee	viii
Tarreeffama Suuraalee.....	ix
BoqonnaaTokko: Seensa.....	1
1.1 Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.2. Ka`umsa Qorannichaa.....	4
1.3. Gaaffilee Qorannichaa	5
1.4. Kaayyolee Qorannichaa	6
1.4.1. Kaayyoo Gooroo.....	6
1.4.2. Kaayyoo Gooree	6
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	6
1.6 Daangaa Qorannichaa	7
1.7 Hanqina Qorannichaa.....	7
1.8 Odeeffannoo Naannoo Qorannoon Irratti Gaggeeffame	8
1.8.1 Qabeenya Uumamaa.....	10
1.8.2 Bakkeewwan Hawwata Turizimii	12
1.8.2.1 Dhagaa Qeerroo.....	12
1.8.2.2 Gophoo Quluu	14
1.8.3 Oomisha Hawaasa Aanaa Amuruu.....	16
1.8.4 Baay`ina Uummata Aanichaa.....	17
1.8.5 Aadaa Hawaasa Aanichaa	17
1.8.5.1 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa	17
1.8.5.2 Aadaa Walgargaarsaa	18

1.8.5.3 Aadaa Nyaataafi Dhugaatii.....	19
1.8.5.4 Uffata Aadaa.....	19
1.8.5.5 Aadaa Araaraa	20
1.8.6 Amantii Hawaasa Aanichaa.....	20
1.8.7 Afaan Aanicha Keessatti Dubbatamu.....	21
1.8.8 Ganda Aanaa Amuruu	21
1.8.9. Hidda Latinsa Hawaasa Aanichaa	21
Boqonnaa Lama: Sakatta`a Barruu.....	24
2.1. Fookloorii.....	24
2.2 Yaaxxina Fookloorii.....	25
2.3 Gosoota Fookloorii	26
2.3.1 Afoola	26
2.3.1.1 Gosoota Afoolaa	28
2.3.1.2 Faayidaa Afoolaa.....	30
2.3.2 Duudhaa Hawaasaa (Social Folk custom).....	30
2.3.2.1. Maalummaa Sirna Gadaa(Ka`umsa Yaaxxinalee Sirna Gadaa).....	30
2.3.2.2. Faayidaa Sirna Gadaa	33
2.3.2.3. GosootaSirna Gadaa	34
2.3.2.4. Sadarkaalee Gadaa.....	36
2.4 Sirna Gadaa Naffuroo	37
2.5 Odaa	38
2.6. Sakatta`a Barruu walfakkii.....	39
Boqonnaa Sadii: Malleen Qorannoo.....	42
3.1 Mala Qorannichaa	42
3.2 Madda Ragaa Qorannichaa	42
3.3 Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa	43
3.4 Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaaname.....	43
3.4.1 Daawwannaa.....	44

3.4.2 Af-gaaffii	45
3.5 Meeshaalee Ragaan Itti Funaaname	47
3.6 Qindoomina Qorannoo	48
3.7 Mala Odeeffannoo Qaaccessuufi Hiikuu	48
3.8 Naamusa Qorannoo	49
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaa	50
4.1. Hundeeffama Gadaa Naffuroo	50
4.1.1. Haala Hundeeffama Sirna Gadaa Naffuroo	51
4.1.2. Sirni Kabaja Gadaa Naffuroo Waggaatti Al Meeqa Akka Kabajamu	53
4.1.3. Argamaafi Hiika Mallattoo Muka Odaa Naffuroo	55
4.2. Adeemsa Raawwiin Sirna Gadaa Naffuroo Duudhaa Hawaasaa Keessatti Calaqqisu	58
4.2.1. Seeraafi Heera Gadaa Naffuroo Irratti Tumaman	59
4.2.2 Raawwilee Barbaachisoo Sirna Gadaa Naffuroorratti Raawwataman	65
4.2.3 Jaarmiyaalee Araaraa Gadaa Naffuroo	71
4.2.3.1 Jaarsummaa	71
4.2.3.2 Gumaa	72
Boqonnaa Shan: Gudunfaa, Argannoofi Yaboo	75
5.1. Gudunfaa	75
5.2 Argannoo	76
5.3 Yaboo	78
WABIILEE	80
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee E	

Tarreeffama Gabateelee

Gabatee 1.Garaagarummaa gosoota Bulchiinsa (Gogeessa) Gadaa ibsu	35
Gabatee 2: Namoota Af-Gaaffii irratti Hirmaatan.	47

Tarreeffama Suuraalee

Fakkii 1: Kaartaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Waajjira Aadaafi Turizimii	9
Fakkii 2: Suura Dhagaa Qeerroo.....	13
Fakkii 3: Kaartaa Aanaa Amurruu Waajjira Qonnaa Aanaa Amuru iirraa Fudhatame (12/03/2009).....	21
Caasaa Hidda Dhaloota Jaawwii Maccaa Kitaaba Seenaa Uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaatti jedhurraa Fudhatame.....	22
Caasaa Hidda Dhaloota Amurruu akka Waajjirri Aadaafi Turizimii A/Amurru kaa'e irraa fudhatame. (10/03/2009)	23
Suura Odaa Naffuroo Gaafa (20/05/2009) Qorataan bakka sanatti argamuun kaafate..	57
Suura Meeshaalee aadaa Nyaataafi Dhugaatiif oolan Waajjira A/T/A Amurru iirraa fudhatame.....	71

BoqonnaaTokko: Seensa

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Ummanni tokko jiruufi jireenya guyyaa guyyaa addunyaa dhugaa keessatti taasisuun kallattiinis ta'ee, alkallattiin fooklooritti dhimma bahuun isaa hinhafu. Fakkeenyaaf akkataan hawaasni tokko itti waaqeffatu, aadaa, duudhaa, seenaafi safuu isaa eegatuufi sirnootaafi jilaawwan adda addaa itti gaggeessu, akkasumaas akkaataan aadaa jiruufi jireenya isaa keessatti dhimma itti bahutti tajaajilamu ogummaa fookloorii ni addeessa. Dhimma kanaaf yaadonni xiyyeeffannoon qorannoo aadaan hawaasaa, safuun, duudhaaniifi kan biroo haala kamiin akka eegalan, yoom akka eegalan, eenyuun akka eegalaman, maaliif akka eegalaman, eessaa akka maddan, akkamitti akka daddarban; ciminaafi hanqina maalii akka qaban; ilaalcha akkamii akka hawaasni duraan qabuuf, kkf irratti xiyyeeffata ture. Muuxannoofi aadaa hawaasaa tursiisuufi dhaloota dhufuun ga'uunis kaayyoo ol aanaa ture. Ilaalcha yeroo qorannoo sana hawaasni qabuufis jijjiiruun dhimma qorataa keessaa tokko. Hayyoleen fooklooriis, akka faayidaan qabxiilee armaan olitti tuqaman akkasalphaatti hin ilaalamneefi dagatamuu hin qabnees cimsanii amanu turan.

Oromoon jiruufi jireenya isaa keessatti kan itti walbarsiisu, safuu isaa karaa qabsiisu, madda eenyummaafi dhufteesaa ittiin beeksifatu afoola mataa isaa qaba. Fookloorii akkaataa waliigala jireenyaa; hubannoo, sonaa, ilaalchaa, tilmaama, dhageettii miiraafi amantaa dubbatamaa yookaan gochaan dhalootatti lufuufi meeshaa walqunnamtii ogummaan guuteedha (Misgaanuu, 2011:8).Waa'ee waanta darbaniis namatti himuuf seenaa amala namaa kan agarsiisu waan ta'eef xiinsammuu, aadaafi hawaasa waliin waan walqabatuuf xiinhawaasaafi xiinaadaa, ogummaa afaanii hunda barsiisuu danda'a jechuun lafa kaa'a.

Fooklooriin dhaloota darbeefi ammaaf riqicha ta'ee wal-qunnamsiisa. Hambaalee bara duriitti turaniifi jiran dhaloota har'aatti agarsiisuun maalummaa ummatichaa walitti fida. Fooklooriin kan yeroo darbee achi deebinee fiduun iddoo har'a irra jirru akka ilaalluufi isa itti aanu akka raagnu yookaan kalaqnu nama gargaara. Firiwwan Fookloorii keessaa Afoolli isa tokkodha. Kanaafuu, waa'ee afoolaa yemmuu dubbannu waa'ee sirbuu,

ragaduu taphachuu qofa osoo hintaane waa'ee jiruufi jireenyaa, ogummaafi duudhaalee hunda haammata.

Itti dabalees, gita qabsoo keessatti gahee olaanaa qaba. Qabsoonhawaasa keessatti bifa garaa garaatiin mul'achuu danda'a. Namni uumamaanuu jireenyaa qabsoo keessa jira ata. Walitti bu'insi firaaf alagaa gidduutti mul'achuu danda'a. Ofiisaa waliinis walitti bu'uusuu danda'a jechuun ibsa. Akkasumas afoolli namas ofiisaatti araarsa. Kanaaf, afoolli waldhabbii hawaasaa hiikuuf gargaara (Isuma 2011:13).

Oromoon ummata aadaa, duudha, seenaafi eenyummaa isaa haala adda addaatiin ibsatuud ha. Keessumaa, aadaa isaa haala bareedaafi hawwataa ta'een karaa adda addaatiin ibsata. Akka Abbaan Gadaa Robalee Abbaa Soorii (2012:2) ibsutti akka waligalaatti, aadaan yaada bal'aa ta'e kan misoomaafi ijaarsa biyyaatiif ta'u ofkeessatti haammatee kan jiruudha jechuun ibsa. Aadaa Oromoo tarreessuun akka urjii lakkaa'uu ulfaatullee akka fkkeenyatti aadaa nyaataa, addaa dhugaatii, addaa uffannaa, aadaa fuudhafi heerumaa, waaqeffanna, kabaja ayyaanaa, walgargaarsaffaa kaasuun ni danda'amma jechuun ibsa.

Hawaasni aadaa waaqeffannaa isaa keessatti rakkoo hawaasummaa kan akka malaammalt ummaa, hojiifi mana jireenyaa dhabuu, sagaagalummaa, mana barumsaa dhabuu, bishaan qulqulluu dhabuu, mana yaalaa dhabuufi kanneen kana fakkatan hiikuuf carraaqa. Rakkina armaan olitti eeraman kanneen sirna Gadaa isaa keessatti waldhabdii hiikuun tokkummaa hawaasaa cimsa.

Amantiin, aadaafi seenaan ummata tokkoo walqabataniin eenyummaa ummata sanaa waan ibsaniif siyaasaafi diinagdee ummata tokkoo guddisuurratti ga'ee guddaa qaba. Amantaan kan ittiin ummatni tokko uumaafi uumaama akkasumaas, jireenya ilaalu, hubatu abdii dhugeeffatee ittiin jiraatudha (Dirribii 2012:347). Hundeeffamni amantaaleefi qorannaawwan hedduu yeroo qorataman, burqaan isaanii qaroomina Naah'il kan qabeenya uumaan isaa kan ummata Kuush ta'uu itti amanama (Roobalee Abbaa Soorii 2012:1).

Sabni Oromoo siyaasa ilaalchisee, sirna bulchiinsaafi sirna mana murtii kan ittiin murteeffatu qaba. Durii jalqabee Uumaa isaatti kan amanu sirna amantiin, sirna Qaalluus niqaba (Roobalee Abbaa Soorii 2012:1). Kana keessatti kan hubatamuu qabu qaalluun

sirna Gadaa Oromoo keessatti ulfoodha, kan waldhabe araarsa, kadhachuufi ummata kan qajeelchu ta'uu isaati.

Sirni Gadaa sirna bulchiinsa saba Oromoo yoo ta'u Waaqeffannaan immoo bu'uura amantii Oromoo isa jalqabaati. Akka sirna waaqeffannaa Oromootti waldhabdeefi adda addummaan namaafi namaa, biyyaafi biyya gidduutti uumamu mariidhaan karaa araaraatiin hiikama (Dirribii, 2012:88).

Jaarmiyaalee Gadaan ijaare keessaa kan araarratti hojjataan tokko jaarmiyaa warra qaalluuti. Alamaayyoo (2007:121) yaaduma kana deggaruun yemmuu ibsu siyaasaa sirna Gadaa keessatti shoorri Qaalluun tasgabbiifi waliin jireenya ummatichaaf, akkasumas, ciminaafi jabina sirna Gadaaf gumaachaa ture salphaa miti jechuun ibsa.

Waan kana ta'eef walitti bu'insi yoo uumaame namoonni gara araddaa Qaalluu kanatti deemuun yakkaafi badii isaan irratti raawwate himatu. Yoo balleessaa raawwatanii kan barbaadaman ta'es akka hinmiidhamne garasitti baqatu. Manguddoonni hojii kana hordofaniis namoota gara lamaanuu waamanii dubbisuun rakkina erga ilaalanii booda kan balleessee kiisee akka araari bu'u godhu (Alamaayyoo 2007:229). Jaarsooleen seera kana raawwatan jaarsa jaboo jedhamu. Walitti bu'insi godhamu hundi hiika kan argatu jaarsummaan waan ta'eef raawwiin isaa araara jedhama.

Akkuma hawaasa addunyaa biroo hawwasni Oromoos fookloorii mataasaa qaba. Umman ni kun hangafa sanyii ummata kuush ta'ee Afrikaa bahaa keessatti baay'inaanii fi bal'inaanbiyya Itoophiyatti kan argamu yoo ta'u, dabalataan biyyoota akka Keeniyaa, Somaliyaa, Jibuutiifi Taanzaaniyaa keessattis kan argaman lakkoofsaan xiqqaa miti. Ummanni kuni bakkuma kamuu jiraatuus, aadaafi duudhaa miidhagaafi walfakkaataa addunyaa kana irratti isa boonsu qaba. Ummanni Oromoo hidda dhalootaa lamatti kan qoodamu yoo tahu, Boorana hangaafa Bareentuun quxxusuudha. Ummanni Oromoo Horroo hidda dhalootaa Boranaa jalatti kan ramadamudha. Boorana keessaas macca jalatti kan ramadamu ta'ee, macca jalaammoo Jaawwii jalatti ramadama. Kan argamu kallattii dhiha Oromiyaa iirrattidha. Oromoon Jaawwii hidda latinsa gosoota sagal: Guduruu, Amuruu, Horroo, Jimma, Gaayyaa, Gidda, Limmuu, Eebantuufi Iluutti akka babal'ate hayyoonni baay'eefi maanguddoonni raga bahu.

1.2. Ka`umsa Qorannichaa

Sirni Gadaa Naffuroo sirna ittiin bulmaata hawaasa Oromoo Amuruudha. Jechi “Naffuroo” jedhu maqaa Gandaati. Gandoota aanaa Amuruu keessatti argaman keessaa “Ganda Naffuroo” kan jedhamtu ishii tokkodha. Gandi kun magaalaa guddittii aanaa Amuruu, Oborraa irraa kallattii dhihaan kiloometira sadii fagaattee argamti. Sirni Gadaa Naffuroo moggaasa maqaa kana kan inni argate, Gadaan kun ganda Naffurootti waan hundeeffameefidha. Akkasumas Odaa sirni Gadaa kun jalatti gaggeeffamu ganda Naffurootti waan argamuuf “Gadaa Naffuroo” jedhamee akka moggaafame abbootiin seenaa ni ibsu.

Caasaan bulchiinsa sirna Gadaa Naffuroo caasaa bulchiinsa sirna Gadaa Oromoo kanneen biroo waliin wal hinfakkaatu. Sirni bulchiinsa Gadaa Naffuroo caasaa mootummaa ce`umsaa osoo hintaane mootummaa dhaalaa irratti kan bu`uuredha. Aangoon abbootii Gadaa caasaa hidda dhaloota hawaasichaa keessaa angaftuu kan ta`e Hoolee qofaarratti bu`uureffachuun kan kan gaggeeffamudha. Kana jechuun aangoon abbaa Gadaa hidda dhaloota hawaasa naannichaa hunda hinhirmaachisu. Kunimmoo dimokiraatawummaa sirna Gadaa Oromoo kan faallessudha.

Sirni Gadaa Naffuroo caasaa mootummaa dhaalaa irratti bu`uureffate kun hawaasa Oromoo Amuruuf gidduu gala sirna bulchiinsaa, galateeffannaa, daddarbaafi dhibaafannaa ta`uun tajaajila. Akka abbootiin seenaa tokko tokko himanitti Sirni Gadaa Naffuroo hanga bara 1948tti hawaasa Oromoo Amuruun kabajamaa tureera. Haa ta`u malee, sirni kun bara 1948 iddoo Odaa Naffurootti kabajamee kaasee ni dhaabbate. Sirni kabaja Gadaa kanaa hafuun isaammoo akka dagatamaa deemu ta`eera.

Hawaasni Oromoo Amuruu sirna Gadaa kana haala duraan turetti deebisuuf fedha qabaatanis, bifa gurmaa`ee fi tokkummaa qabuun akka socho`an kan haala mijeessu hinturre jechuun himama. Turtii waggoota dheeraa booda Waajjirri Aadaafi Turizimii Aanaa Amuruu sirni kun akka deebi`u taasiseera. Qaamni kun quuqama duudhaa kana deebisuuf qabu caalaa waa`een sirna Gadaa addunyaa kanarratti dhimma ijoo ta`ee beeksifamuusaafi sirna kanaan qabatanii hojii siyaasa mootummaa isaanii ho`ifachuuf akka ta`e ni himama. Akkuma Oromoon “Qabata daammuun biyyoo arraabu” jedhee

mammaaku sana sirna Gadaa kana sababeeffachuun ergaa siyaasa isaanii ittiin dabarfachuuf akka tahe himama. Kanaafuu, Sirni Gadaa Naffuroo bara 1998 A.L.I kaasee kabajamuu eegaleera.

Sirni Gadaa Naffuroo dagatamee ture deebi`ee kabajamuu eegalus, hawaasni sirna Gadaa kanaan bulaa jiru hedduun sirna Gadaa kana maqaamaan jiraachuusaa malee yoomiifi haala kamiin akka hundeeffame hinbeekani. Dhaloonni haaraas waa`ee sirna Gadaa Naffuroo irratti hubannoo gahaa hinqaban. Kanaaf sababa kan ta`emmoo, akka ani ilaalutti waa`ee sirna Gadaa Naffuroo irratti barruuleen adda addaa qophaa`an jiraachuu dhibuu, waa`ee Sirna Gadaa kanarratti qorannoon kan hingaggeeffamne ta`uufi waa`ee sirna Gadaa Naffuroo irratti kitaabni kan hinbarreeffamne ta`uu danda`a jedheen amana. Sirni Gadaa Naffuroo Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Amuruu keessatti kan argamu ta`ee, hawaasni Oromoo Amuruu duudhaafi amantii isaa sirna Gadaa kanaan kan gaggeeffatudha.

Qabanni guddaa qorannoon kun akka gaggeeffamu na taasise, anis naannoo sanatti dhaladhee waanan guddadheef aadaa gabbataa akkasii qorachuuf fedha guddaa qabaachuu kooti. Kanarraa kan ka`e barruulee garaagaraa amman sakatta`etti dhimma Gadaa Naffuroo irratti qorannoo gaggeeffamee ifatti lafa taa`e waan hinarganneef, aadaa gabbataa kana qoradhee dhaloota beeksisuufidha. Qabanni biroo immoo, sirna Gadaa Naffuroo hawaasni Oromoo Amuruu duudhaafi amantii isaa ittiin gaggeeffatu kun osoo hinqoratamiin bifa kanaan yoo itti fufe dagatamaa waan deemuuf animmoo qoradhee dhaloota har`aa beeksisuun dhaloota booruuf immoo ol kaawuufidha. Kanaafuu, qorannoon kun xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo fookloorii Oromoo keessatti jedhurratti xiyyeeffachuun gaggeeffamee jira.

1.3.Gaaffilee Qorannichaa

1. Sirna Gadaa Naffuroo fookloorii Oromoon keessatti akkamiin ibsama?
2. Muka Odaa Naffurroo hiika maaltu kennama?
3. Seerotni sirna Gadaa Naffuroorratti tumaman aadaa hawaasaan walqabsiisuun akkamiin ibsamu?
4. Yeroo sirna kabaja Gadaa Naffuroo raawwileen barbaachisoo ta'an maal maal fa'i?

5. Sirna Gadaa Naffuroo keessatti waldhabdeen akka aadaa hawaasa naannoo kanaan akkamitti furama?

1.4. Kaayyolee Qorannichaa

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo goeroon qorannaa kanaa sirna Gadaa Naffuroo fookloorii Oromoo keessatti xiinxaluudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

- Haala hundeeffama sirna Gadaa Naffuroo fookloorii Oromoo keessatti ibsuu;
- Haala uumama muka Odaa Naffuroofi hiika mallattoo Odaa kanaaf kennamu aadaa hawaasaan walqabsiisuun ibsuu;
- Seerota Gadaa Naffuroorratti tumaman aadaa hawaasaan walqabsiisuun ibsuu;
- Sirna kabaja Gadaa Naffuroorratti raawwiileen barbaachisoo ta'an maal akka ta'an adda baasuun ibsuu;
- Gadaa Naffuroo keessatti waldhabdeen akkamiin akka furamu aadaa hawaasa naannoo saniin walqabsiisuun ibsuu;

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon taasifamu tokko faayidaa mataasaa qaba. Kanumarraa ka'uun qorannoon kunis qaamolee gara fuula duraatti qorannoo kanaan walfakkaatu irratti qorannoo biraa gaggeessuu barbaadaniif iddoo olaanaa qaba.

Qaphxiin lammaffaa bu'aa qorannaa kanaa dhaabbileefi namoota dhuunfaan armaan gaditti maqaan isaanii dhahamaniif tajaajiluu akka danda'u ni amanama.

- Qorattoota sirna Gadaa Oromoo qorachuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu danda'a;
- Waajjiraalee Aadaafi Turizimii sadarkaa godinaaleefi aanota adda addaa irratti argaman kan waa'ee sirna Gadaa Oromoo fookloorii keessatti barruulee adda addaa xiinxaluun dhiyeessuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu danda'a;
- Faayidaan waliigalaa qaamolee odeeffannoo waa'ee sirna Gadaa Naffuroo irratti barbaadaniif humna ta'a;

- Fookloorii uummataa waa'ee sirna Gadaa kanaan walqabatan, akkasumas dawwatoota iddoo Gadaa Naffuroof odeeffannoo ragaan deeggarama dhiyeessuu danda'a;
- Hawaasa sirna Gadaa Naffuroo jalatti bulaniif rakkoolee hanqina hubannoo uumamuuf furmaata kenna.

1.6 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun mata duree, “Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo Keessatti,” jedhu qofaarratti kan hojjetamedha. Gadaan Naffuroo dame Gadaa Bulluq jalatti kan ramadamu yoo ta'u, argamni isaas Naannoo Oromiyaa, Godina Horroo Guduruu Wallaggaa, Aanaa Amuruu Ganda Naffuroo keessattidha. Kanaafuu, qorannoon kun bakkaan Aanaa Amuruu qofarratti kan daangeffamedha.

Qorannoon kun gama mata-dureen “Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti” jedhu qofaarratti daanga'ee kan gaggeeffamedha. Akkasumas Fooklooriin dameewwan adda addaa waan ofjalatti hammatuuf isaan keessaa duudhaa hawaasaa (social Folk Custom) kan jedhu qofaarratti daanga'ee jira. Kanaafuu, qorannoon kun Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti jedhu qofaarratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffamedha.

1.7 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti xiinxaluu qofa irratti xiyyeeffata malee guutummaan aadaa uummata Oromoo Amuruu hunda walitti hinqabatu. Dabalataanis, yoomessa Gadaafi hundeeffama sirna Gadaa Naffuroo, raawwiilee barbaachisoo sirna Gadaa Naffuroorratti raawwatan, seeraafi heera Gadaa Naffuroo irratti tumaman, waldhabdeen hawaasa gidduu jiru akka Gadaa Naffurootti akkamiin akka furamuufi hiika mallattoo muka Odaa Naffuroof kennamu kan jedhu qofaatu xiinxalame. Ragaa funaanuu irrattis namootni gaafatamuu malan hundi gaafatamuu hindanda'amne. Kunimmoo hanqina yeroofi hanqina baajetaa irraa kan ka'e hanqina qorannoo kanaa ta'ee jira. Akkasuman, namoonni waa'ee sirna Gadaa Naffuroo hubannoo qaban baay'ee muraasa ta'uun odeeffannoo gahaa argachuu irratti qoraticha kan sakaaledha. Dabalataanis haala biyyittiin bara kana keessa jirtu rakkisaa waan ta'eef

waanti hundi akka baratameefi akka barbaadametti deemaa hinjiru. Kanaaf, Sirni kabaja ayyaana Gadaa Naffuroo waqtii Birraafi waqtii Arfaasaa kabajamu akka duraan barametti waan hinkabajamneef ragaalee hedduu suuraafi viidiyoon deeggarama argachuu irratti qorataaf danqaa ta'ee jira. Kanaafuu, hanqinni qorannoo kanaa kanneen maqaa dhahaman kunneen akka fakkeenyaatti kan ilaalaman yoo ta'an kanneen biroos jiraachuu danda'u.

1.8 Odeeffannoo Naannoo Qorannoon Irratti Gaggeeffame

Aanaan Amurru Naannoo Oromiyaa Godina Horro Guduruu Wallagaa keessatti argamti. Aanaan kun Aanota Godina Horro Guduruu Wallaggaa keessaatii tokko taatee bara 1911 tti akka aanaatti of dandeessee hundoofte. Aanaan Amurru magaalaa guddittii Oromiyaa Finfinneerraa kiilomeetira dhibba afuriifi kudhan (km410) gara dhihaatti fagaattee kan argamtu yoo taatu, magaalaa guddittii Godinaa, Shaambuu irraa immoo kiilomeetira jaatamii saddeet (km68) fagaattee argamti. Aanaan kun kallattii sadiidhaan aanota naannoo Oromiyaa keessa jiraniin kan daangeffamtu yoo taatu, isaanis, kallattii Bahaan aanaa Jaardagaa jaartee, Dhihaan aanaa Kiiramuu, Kibbaan aanaa Abee Dongoroofi aanaa Jaardagaa Jaarteetiin daangeffamti. Kallattii Kaabaan immoo naannoo Amaaraan daangeffamti.

Fakkii 1.

Kaartaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Waajjira Aadaafi Turizimii

Aanaa Amuruu Irraa gaafa guyyaa (12/03/2009) Fudhatame

Aanaan Amuruu haala teessuma lafaa garaa garaa qabdi. Innis, tulluuwwan dhibbantaa shan qabxii shan (%5.5), irraan gadeen dhibbantaa kudha toorba qabxii shan afur (%17.54), dirreen dhibbantaa saddeet (%8), lafti caffeen, hallayyaafi kattaan walii galaan dhibbantaa sadii qabxii saddeet (%3.8), lafti qonnaaf oolu dhibbantaa soddonii shan (%35), lafti dheedicha looniif oolu, dhibbantaa kudha shan (%15), bosonni dhibbantaa lama qabxii jaha toorba (%2.67) fi kanneen biroo dhibbantaa shan qabxii sagal (%5.9) ol kan qabdudha. (Obbo Zalaalam Nugusaa, 17/03/2009).

Aanaan Amuruu haala qilleensa gosa sadii of keessaa qabdi. Isaanis, Gammoojjii, Baddaafi Badda Dareedha. Isaan kanas dhibbantaadhaan yommuu keenyu, gammoojjiin dhibbantaa shantama (%50), baddaan dhibbantaa toorba (%7) yoo ta'u, badda dareen ammo, dhibbantaa afurtamii sadii (%43) tu argama. Haaluma kanaan tempireecharri aanichaa inni xiqqaan digirii sheelsiyeesii digdamii lama ($^{\circ}\text{C}22$), Inni guddaan digirii sheelsiyeesii soddoma ($^{\circ}\text{C}30$) dha. Roobni baay'inaan Ganna kan roobu ta'ee, akkasumas Arfaasaas sirriitti ni rooba. Roobni inni guddaan miliimeetira kuma shan (mm5000) yoo ta'u, inni xiqqaan miliimeetira kuma lamaaf dhibba toorbaaf digdama (mm2720) tu

argama. Walumaa galatti, waggaatti miliimeetira kuma toorba (mm7000) ol argatti. (Obbo Rabbirraa Fiqaaduu, 17/03/2009)

1.8.1 Qabeenya Uumamaa

Aanaan Amurruu lageen bishaana'oo hedduu qabdi. Isaanis laggeen kanneen akka Gaassas, Hangar, Walage, Qaccallu, Mooyyee, Gurraatti, Dar'o, Liibanoo, Malkaa Sadaniifi Qorsaa fa'i. Laggeen kunis jallisiifi bishaan dhugaatiidhaaf akkasumas, bashannanaaf kan oolan yommuu ta'u. Kana malees, horri Gonkaa hora hawaasni Oromoo Amuruufi kanneen biroo horii isaanii obaafataa turanidha. Horri kun uumamaan bishaan ho'aa lafa keessaa ol danfudha. Loon hora kana dhugan martuu ni gabbatu; ni babbareedu, ni cululuqu, ni furdatu. Aannanis sirriitti kennu. Akkasumas, horri kun akka qorichaatti namaafi beelladootaa ni fayyada jechuun himamee jira.

Gosootni biyyee faayidaa adda addaaf oolan Aanaa Amurruu keessatti hedduminaan argamu. Biyyeen kunniinis, dhibbantaadhaan yommuu ibsaman, biyyeen gurraachi dhibbantaa kudhan (%10), biyyeen suphee dhibbantaa shan (%5), biyyeen boorallee dhibbantaa digdamii shan (%25), biyyeen kootichaa dhibbantaa digdama (%20) tu keessatti argama. Akkasuma biyyeen loonii dhibbantaa afurtama (%40). Biyyeen kunniin faayidaa garaa garaaf oolu. Biyyeen gurraachi qonnaaf baay'ee mijataadha. Midhaan xaafii sirriitti oomishuudhaaf gargaara. Biyyee kanas caalaatti akka toluuf gama aadaatiin tooftaalee garaa garaatiin misoomsu. Fakkeenyaaf, dallaa loonii lafa (biyyee) qotamurratti ijaaruun, loon akka dhoqqee isaanii achitti buusan taasisu. Dhoqqeen akkasitti yeroo dheeraaf walitti kuufamee ooyiruurra diriirfama. Yeroo murtaa'een booda ammoo keellaan sun lafa biraatti jijjiiramee ijaarama. Akkanumatti jijjiiruun biyyee baay'ee xaa'omsu. Adeemsi kunis *ciicateessuu* jedhama. Gama biraatiin ammo, huuba adda addaa ooyiruurra walitti qabuun gubanii daaraasaa ooyiruurra bittinsuun xaa'omsu. Biyyeen loomiis biyyee baay'ee gabbataa waan ta'eef gasa midhaan garaa garaa oomishuuf kan ooludha. Akkasuma biyyeen booralleen ammoo bareedina manaaf akka qalamaatti gargaara.

Aanaa Amurruu keessatti biqiloota adda addaatu argama. Isaanis, faayidaa garaa garaaf oolu. Faayidaa isaanii keessaa tokko ijaarsaaf, qoraaniif, faayidaa meeshaalee mana

keessaaf, Qorichummaaf, waaqeffannaaf haala qilleensa naannoo eeguuf fayyadu. Biqiloota kunniin keessaa beekamoon: Birbirsaa, Ichilmee, Meexxii, Waleensuu, Qolaadii, Odaa, Dambii, Waddeessa, Ejersa, Qilxuu, Bakkannisa, Koshommii, Agamsa, Simala, Doddota ,Laaftoofi gaattiraa ...faatu jiru. Fakkeenyaaf, waddeessa yoo fudhanne bokkuun abbaan Gadaa qabatu waddeessa ykn Qolaadii irraa tolfama. Kanaafuu, ni kunuunsu; ni safeeffatu. Ichilmeen baala isaatu yeroo eebbaa qabatama. Ejersa irraa immoo, uleetu tolfama. Ejersi mukkeen kanneen biroorra caalaa jabina qaba .Birbirsii immoo, muka guddaa waan ta'uuf hin muran. Mukkeen kanneen akka qilxuu immoo, dameewwan hedduu waan qabaniif gaagura itti hidhachuuf mijatoodha. Kanaafuu, biqiltuuwwan kunniin hawaasa naannoo sanaa waliin walitti dhufeeny cimaa qabu.

Aanaa Amurruu keessatti bosona hedduutu argama. Isaanis kanneen akka: bosona hangar, gurraa loophoo, bosona dommee, bosona mooyyee, bosona liibanoo, bosona laga baddeessaa, bosona korma booraa, bosona goromtii, bosona gurraa garbii fi bosona laga jawwee tu jiru. Bosonni kunniin faayidaa hedduu qabu: Haala qilleensa naannoo sanaa tasgabbeessu, galma ykn bakka jireenyan bineensotaa ta'uufi madda qoraaniifi ijaarsaa ta'uun tajaajilu. Bosonni kunniin gama aadaatiin hawaasa naannoo sanaa wajjiin hariiroo ni qabaatu. Akka fakkeenyaatti, meeshaaleen qonnaafi hojiiwwan biroof barbaachisoo ta'an kanneen akka: gindii, hordaa, harqoota, daamaciaa, muka gasoo, muka qottoo, muka gajamoo, muka haamtuu, muka eeboofi kanneen biroof kan oolan bosona kanneen keessatti baay'inaan argamu. Bosona kanneen keessa mukkeen gurguddoo kan akka baddeessaa waan jiraniif, namootni gaagura itti hidhatu. Kana qofaa osoo hin ta'iin, mukkeen kaanis daraaraa foolii urgaa'aa waan qabaniif kanniisa ofitti harkisu. Namootnis gaagura tolchaniid damma ni oomishu. Namoonni kunniin gaagurtoota yookiin gaagurtee jedhamu. Damma kanarraatiis nyaatniifi dhugaatiin babbareedoo kanneen akka bookaafi daadhii ni hojjetamu.

Bosonni gurraa loophoofi bosonni dommee akka hawwata turiizimiitti fayyadu. Kanaaf bosona kanneeniif kanneen biroo ni kunuunsu malee seeraan ala hin qisaasessan. Bosona kanneen dallaa itti ijaaruufi biqiloota gasa garaa garaa dhaabuunis ni kunuunsu.

Aanaa Amurruu keessatti bineensota hedduutu argamu. Isaan keessaas: Qeerramsa, Leenca Gadamsa, Boortee, Xirinyii, Osolee, Karkarroo, Booyyee, Bosonuu, Hilleesa,

Waraabessa, Waangoo, Kuruphee, Weennii, Jaldeessa, Qamalee, Dhaddee, Waldiigessaafi kanneen biroo maqaa dhahuun ni danda'ama. Bineensota kanniiniif hawaasni naannoo sanaa ilaalcha garaa garaa qaba. Fakkeenyaaf, Leenciifi Qeerramsi ciminatti fakkeeffamu. Kanumarraa ka'uun jaarsoliin yeroo eebbisan 'Leenca Leenca qabe ta'aa' jedhu. Kana jechuun nama cimaa, jabaa ta'aa jechuudha. Akkasumas, amala bineensonni kunniin qaban kan namaa waliin walitti fiduun bifa sheekkoowwaniin ergaa barbaadan dabarsu. Bineensi kan akka Waldiigessaa immoo, ooyiruufi lafa midhaan irratti biqile iddoo hedduutti qofforuun midhaan waan balleessuuf hawaasni naannoo sanaa ilaalcha gaarii hin qabuuf; ni jibbama. Bineensonni kunniin baay'inaan bosona gurraa loophoo fi bosona dommee keessa jiraatu. Bineensota kanneenis namootni seeraan ala akka hin ajjeefneef eegumsi ni taasifamaaf. (Obbo Zalaalam Nugusaa, 17/03/2009)

1.8.2 Bakkeewwan Hawwata Turizimii

Iddoowwan hawwata turizimii ta'an aanaa Amurruu keessatti ni argamu. Isaanis, kanneen akka: Holqa Eegoo, Gophoo Quluu, Holqa Goree, Holqa Kotomboo, Dhagaa Qeerroo, Odaa Naffuroo, Holqa Dhugumaa Bongaasee, Dhagaa Uraa Shamaxi, Bosona Gurraa Loophoo, Holqa Duuressaa Sanyii, Dhagaa Walbaataa Agamsaa, Bosona Dommee , Dirree Waraanaa Agamsaa Hora Gonkaa, Dhagaa Moyyee, Tulluu Sammoofi kanneen biroota dha. Kanneen armaann olitti eeraman keessaa muraasa isaanii armaan gaditti ibsamani jiru.

1.8.2.1 Dhagaa Qeerroo

Dhagaan Qeerroo uumama ajaa'ibsiisaa kan qabu ta'ee aanaa Amurruu magaala Oborraa irraa gara Bahaatti kiiloo meetira saddeet fagaatee ganda Ejiree Goromtii keessatti argama. Dhagaa kanarra qeerroo malee namni kaan irra yaabbachuu hin danda'u. Sababni isaas, namni fuudhe yookiin suubboon yaabbachuu hin danda'u. Kana jechuun immoo, dhagaan qeerroo qortuu suubboofi qeerrooti jechuudha. Kanaaf, dhagaa qeerroo kan inni jedhame. Kana irraa ka'uun afoola naannichaa keessatti, "Qeerroon takka utaalee irra keessa bahe; suubboon gadi taa'ee saddeeqa taphate." Jedhama.

Dhagaan kun durii kaasee bakka dorgommii qeerroowwan dandeettii isaanii itti wal morkanidha. Dhagaan kun dhaabbiidhaan dhudhuma saddeet (8) ol kan dheeratu

yommuu ta’u, dhundhuma arfaffaarratti waan akka mudhii ta’ee bakkicha irra kaasee xiqqoo gara dugda duubaatti hiiqu qaba. Bocni dhagaa kanaa marfamaa yookiin bifa geengoo kan qabu ta’ee irri keessisaa garuu walqixxaataadha. Dhagaa kana yeroo ba’uuf jedhan karaan bakki qubni guddaan ejjetu qaba. Erga ol ba’amee immoo, bakka geengoo xiqqoo ta’ee keessatti golbatu bakka dhaabbii xumuraa ni qaba. Karaa yaabbii yookiin bu’umsaatiin dhagaan kun quba abgudduu yookiin qubni guddaa ejjetu, lafaa kaasee kan dhundhuma lama lama walirraa fagaatu ni qaba.

Dhagaan qeerroo yeroo tokko tokko goobaa qeerroo jedhamuun waamama. Goobaa qoorroo kan jedhameefis dhagaa kana qeerroo goobaa (quufaa) malee kan biroon yaabbachuu hin danda’u . Naannoo isaa immoo, dhagooleen xixiqqoon ijoolleen irratti shaakalaniifi dorgommii ispoortii kanneen akka saddeeqaa irratti taphatan hedduutu jiru.

Fakkii 2:

Suura Dhagaa Qeerroo Qorataan bakka sana dhaquun kaameraan kaase (12/03/2009).

Akka odeeffannoon namootarraa argame mul’isutti Dhagaa qeerroo sanarra ba’uun cimina qeerroon qabu mul’isa. Qeerroon dhagaa sanarra ba’e hawaasa biratti ni jajama, dubartii qarreen itti heerumuudhaaf ni hawwiti; ni gootomsama, ija jabaata; nama booriif

yaadee kan of qusatu ta'uu mul'isa jechuun himamee jira. Nama cimaa ta'uu mirkaneessa; fuudhaafis ga'uu isaa argarsiisa. Kan dhagaa qeerroo sanarra ba'uu dadhabe ni tuffatama; dubartiitu mogolee jalaa fuudhe jedhama. Kun immoo ni saalfachiisa. Qeerroon dhagaa sanarra ba'es waan badhaafamu ni qaba. Akka aadaa hawaasa Oromoo Amuruutti fardatu kennamaaf. Abbaa fardaa ta'ee gala jechuudha.

Walumaa galatti, dhagaan qeerroo yookiin goobaa qeerroo dhagaa qeerroon ittiin dandeetti isaa baruufi wal madaaludha. Akkasumas, akka ispoortii aadaatti fayyaduorra darbee bakka hawwata turiizimii ta'uun tajaajilaa jira.(Obbo Tafarii Amanuu, 13/03/2009), Obbo Taakkalaa Qanaatee, 13/03/2009).

1.8.2.2 Gophoo Quluu

Gophoon Quluu yookiin Holqi Quluu aanaa Amuruu ganda Goobuu Sirbaa keessatti kan argamu ta'ee, magaala guddoo Aanaa Amuruu kan taate Oborraa irraa fageenya kiilomeetira kudha shanirratti argama. Holqi kun sirna nafxanyaafi Faashistii Xaaliyaanii ofirraa faccisuuf hawaasni naannoo sanaa holqa kana dahoo gadhachuudhaan itti fayyadamaa akka turan maanguddoonni tokko tokko ni himu. Holqi kun bakka ciisicha garaa garaa kan qabu ta'ee, Quluun goota lolaan baay'ee beekamaa kan mootii Naqamteefi Limmuu Morodaa Bakareedhaan ari'ee leeqatti galchedha jedhamee yaadatama jechuun himamee jira (obbo Taakkalaa Bakaree, 13/03/2009).

Aanaa Amuruu keessa beelledoota baay'eetu jiru. Isaanis, kanneen akka: loon gaafaa, kan jennu: sangaa, korma sa'aafi jabbii yoo ta'an; bushaayeen hoolaafi re'eedha. Kottee duudaan immoo kanneen akka: gaangee, fardaafi harreedha.

Akka odeeffannoon namoota irraa argame mul'isutti hawaasni Oromoo Amuruu beelladootaaf iddoo guddaa kan kennu ta'uu agarsiisa. Keessumaa looniifi fardeeniiif kabaja guddaa kenna; ni kunuunsas. Saawwan akka baay'inaan aannan kennaniif, sangaan akka sirriitti qotuuf marga kan akka: baallammii, migira, coqorsa, kusaayee fi sambalaxa sirriitti magarsanii kaloo dheechisu. Bakkeewwan hanqinni kaloo jiru irraa gara bakkeewwan kaloon baay'inaan jirutti darabaa galchuutiin loon isaanii waldhaanu. Atalaafi bishaan ho'aa albuuda qabu, hora obaasuunis loon isaanii dhibeewwan adda addaarraa ittisu ykn ni yaalu. Haala kanaan faayidaa bal'aa loon irraa argatu. Oromoota

Amurruu keessa jiraataniif faayidaan loonii inni olaanaan aannaniifi bu'aawwan aannanii kanneen akka: itittuu, dhadhaa, baaduu, ittoofi dhama irraa argachuudha. Faayidaa kana immoo qulqullinaan eeguudhaaf meeshaaleen aannanii kanneen akka: Oroboo, guchuma, buqqee, qabee, habuubbiifi kanneen biroo haalaan qoraasuun itti fayyadamu. Daran urgeessuuf ammo urgeessituwwan kanneen akka cilaattamoo ,Dugunoo keessa kaa'u.

Beelladoota keessaa loonitti aansuun hawaasa Oromoo Amurruu biratti bakka guddaa kan qabu fardeen. Oolmaa baay'ee Oromoof ooleera jedhamee fudhatama waan ta'eef akka namaatti ilaalu. Keesumattuu yeroo roorroon Oromoo Horrootti baay'achaa ture, jaarrolee adda addaa keessatti gooticha beekamaa Abiishee Garbaa cinaa hiriiruudhaan kan roorroo ofirraa salphisaa turan fardeen horroo kan hin dagatammedha . Fardeen yaabbatanii diina arii'anii waraanuufis ta'e baqatanii jalaa ba'uuf fardeen beelladoota hunda caalaa colleedha. Si'atoodha; daddafoodhas. Harrootnis midhaan itti fe'achuuf gahee guddaa qabu. Kanaafuu, kunuunsuun itti fayyadamu.

Gasti allaattiiwwan aanaa kana keessatti argamanii immoo, Quroo, culullee, shofee, gogorrii, makoodii (bullaallaa)fi sinbirroonni gosa adda addaa kanneen akka: cuquliisa, dimbiiccee, simbira halkanii, simbirroo seexanaa, jajjuu gomocooriifi risaan ni argamu. Oromoon allaattiiwwan kanniiniif ilaalcha adda adda qaba. Fakkeenyaaf, bullaallaan milkii gaarii qabdi.Yoo bullaallaan dhuftee naannoo balbala manaa teesse milkiinsaa gaariidha jedhu. Guyyaa sana galgala namni karaa deemeeru yoo jiraate guyyaa bullaallaan sun dhuftee balbala teesse sana ni dhufa. Yookiin immoo, keessummaa furdaatu dhufa. As irratti keessummaa furdaa jechuun nama furdaa osoo hin taane nama mana ofii dhufee hinbeekne jechuudha. Kanaaf bullaallaan ni jaallatamti.

Cuquliisni immoo yeroo baay'ee naannoo loon jiruu waan hin dhabamneef akkasumas, bifa bareedaa waan qabuuf ni jaallatama. Cucuhiin simbirrootaa, iyyi handaaqqoo barii akkasumas shaakkisni gogorriis akka aadaa Oromootti bari'uu lafaa waan mirkaneessaniif hawaasni Oromoo Amurruu iddoo guddaa kennaaf. Sinbirri halkanii immoo foon ishee qorichummaaf ni oola, Hurunguun yommuu aaddu kan namini du'u ykn immoo fuulduratti gaddi jiraachuu ibsiti . Dhukkuba sinbiraaf qorichadha jedhama. (Obbo Tafarraa Amanuu, 15/03/2009).

1.8.3 Oomisha Hawaasa Aanaa Amurruu

Dinagdeen uummata Itoophiyaa kan bu'uureffate qonna irrattidha. Qonna yommuu jennu lafa qotuufi horii horsiisuu of jalatti hammata. Akkasuma dinagdeen hawaasa Oromoo aanaa Amurruu keessa jiraatanii kan inni irratti bu'uureffate qonna qotuufi horii horsiisuu irratti dha. Hanga ammaatti aanaa Amurruu keessatti lafti qonnaaf oolee jiru gara heektaara kuma kudha afurii (hek 14,000) ta'a. Lafa kanarratti midhaan gosa garaa garaa kan oomishamu yommuu ta'u, isaan keessaa kanneen gurguddoon: midhaan nyaataa, midhaan zayitaa, kuduraafi muduraadha. **Midhaan nyaataa:** xaafii, qamadii, daaguzzaa, boqqolloo, boloqqee, garbuu, atara, baaqelaa, mishingaa, ocholooniifi atara akuriifaatu oomishama.

Midhaan zayitaa: nuugii, Talbaa , saalixaafi goommanadha.

Kuduraa fi muduraa: kaarota, hundee diimaa, raafuu, timaatima, moosee, qeexoo, shonkoraa, muuzii, kookii, loonii, qullubii adiiifi diimaafaatu oomishama.

Midhaan gabaaf oolan: bunaafi jirbiin baay'inaan oomishamu. Akkasumas, horii aannaniifi kaannisa horsiisuun, aannaniifi damma gabaaf dhiyeessuun baay'inaan ni jira. Irra caalaa yeroon oomishni qonnaa kun itti gaggeeffamu waqtii Gannaafi Arfaasaa ta'ee kan oomishamu irra caalaansaa waggaatti al tokkodha. Lafa qotuun alattis hawaasa aanaa Amurruu biratti horiin akka qabeenya guddaatti ilaalama. Keessumaa loon baay'ee horachuun hawaasa aanichaa keessatti kan baratamedha. Namni tokko loon hedduu horsiisee yoo dhibba guute 'ni dhibbise' jedhama. Garaacha loonii uffata; ayyaaneffannaatu ta'a. Namni garaacha uffate kun 'sooressa' jedhamee beekama. Hawaasa biratti kabaja guddaa qaba. Hawaasa aanichaa biratti garaacha uffachuun kan beekaman keessaa BashaneeGallabuu, Waqaree Kitilfi kanneen biro kan jiran ta'uu himamee jira.

Maddi galii (dinagdee) hawaasa kanaa inni biraa immoo daldalaafi hojii harkaati. Hojii qonnaafi horii horsiisuun cinaatti hawaasni aanaa Amurruu keessaa namootni tokko tokko meeshaalee adda addaafi shaqata garaa garaa baadiyyaafi magaalaa aanichaa gidduutti daldalu. Hojiiwwan harkaa kan akka: sibiila tumuu, suphee dhahuu, gogaa duuguu, gaagura dhahuu, hojii hodhaa, meeshaalee qonnaa, meeshaalee mana keessaafi kan biro hojjechuun galii garaa garaa argatu. Walumaa galatti, dinagdeen hawaasa aanaa Amurruu:

horii horsiisuu, qonnaafi daldalarratti kan hundaa'eedha jechuun himamee jira (obbo Zalaalam Nugusaa, 17/03/2009).

1.8.4 Baay'ina Uummata Aanichaa

Baay'inni uummata aanaa Amurruu baadiyyaafi magaalaa walumaa galatti kuma shantamii afuriifi dhibba lamaafi afurtama (54,240). Kana keessaa dhiirri baay'inaan kuma digdamii toorbaafi dhibba afur (27400)fi dhalaan kuma digdamii jahaafi dhibba saddeetiifi afurtama (26840) ta'antu aanaa kana keessa jiraata. Baay'ina uummataa hanga kana keessaa uummatni Oromoo dhibbantaa sagaltamii saddeet (%98), sabni Amaaraa dhibbantaa tokko qabxii saddeet (%1.8) yoo ta'an, dhibbantaa duwwaa qabxii lama (%0.2) immoo saboota Gumuzidha. Sabootni kunniin hundi lafa bal'inaan heektaara kuma dhibba tokkoofi kudha afuriifi dhibba sagaliifi shantamii lama (hek 14,952) bal'atu keessa jiraatu jechuun himamee jira (Obbo Rabbirraa Fiqaaduu, 17/03/2009).

1.8.5 Aadaa Hawaasa Aanichaa

Aanaa Amurruu keessa aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa wal gargaarsaa, aadaan nyaataafi dhugaatii, aadaa uffataa, aadaa jaarsummaa walii bahuu, aadaa hojii yeroo gaddaafi gammachuu waliin dabarsuufaadha.

1.8.5.1 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa

Kaadhimmannaa – walii galtee warra gurbaafi warra intalaatiin kan gaggeeffamu ta'ee, kan gurbaafi intalli fedhii warra irratti hundaa'anii waalfuudhanidha.

Aseennaa- Gosti gaa'elaa kun dargaggeessichis ta'ee maatiin isaa utuu hin beekiin fedhii shamarrattii qofaarratti hundaa'uun kan raawwatudha. Shamarreen tokko utuu abbaa manaa hin argatiin ykn utuu hin heerumiin yoo turteefi umuriin ishee akka aadaa hawaasa keessatti dhalattetti yoo heeruma irra darbite haftuu jedhamuu jalaa miliquuf kan isheen fedha isheetiin mana warra gurbaa barbaadde dhaquun akkanni ishee fuudhu gaafattudha. Nama barbaaddeefi kan ishee gitu filachuudhaan mana warra dargaggeessichaa dhaquudhaan qodaa bukoo qabattee haadha manaasaa seeraa ta'uudhaaf kan isheen labsitudha.

Hawwii – Hawwiin immoo yeroo gurbaafi intalli walii galanii ofuma isaanii wal fuudhan jechuudha. Kun yeroo baay’ee yoo gurbaan harka qalleessa ta’e gaggeeffama. Sababiin isaas, horii gabbara warra intalaaf kennu waan hin qabneefidha.

Butii – Butiin kan fedhii shamarrattii malee humnaan raawwatudha. Butiin kunis sababa lamaaf ta’a. Inni jalqabaa, dargaggeessichi shamarrattii fuudhuu barbaadee, sababa hanqina maallaqaa irraa kan ka’e maatiin ishee akka hin fuune yoo didaniin kan inni dhoksaadhaan hiriyyoota isaa qindeeffatee butudha. Kana keessatti gurbaa qofaatu shamarrattii jaallate malee isheen isayyuu beekuu dhiisuu dandeessi.

Inni lammaffaan, lamaan isaaniiyyuu (shamarreefi dargaggeessichi) wal jaallatanii maatiin ishee garuu sababa hiyyummaa, sanyii (qomoo)fi ogummaa dhabuusaa irraa kan ka’e yoo itti heerumsiisuu didan innii fi isheen walii galuun haala mijeeffatanii kan keessatti butiidhaan wal fuudhaniidha. Kunis akkuma aseennaa darbee darbee raawwata. Walumaagalatti gosootnifi adeemsi aadaa fuudhaafi heerumaa hawaasni Oromoo Amuruu bultii ittiin ijaaru kanneen oliitti ibsaman akka ta’e himamee jira (Obbo Tafarraa Amanuu, 13/03/2009).

1.8.5.2 Aadaa Walgargaarsaa

Hawaasni Oromoo aanaa Amuruu karaa baay’eedhaan wal gargaaruudhaan waliin hojjetu. Adaawwan walgargaarsaa maqaafi gosa garaagaraa qabaachuutin beekamu. Isaan keessaa daboo, daadoo, afooshaanfi maaldhibdeen hedduminaan beekamu.

Daboo: Daboo jechuun yeroo nama tokkotti hojiin baay’atee ofirraa fixuu dadhabu, mulluu affeelee, farsoo naqee, nyaata qopheessee nama waammata yookiin kadhata. Kana booda namootni kadhataman guyyaa kadhatamanitti deemanii hojjetuufii. Namoonni Kadhatamanis, hojii kadhatamaniifii sana raawwachuu kan danda’an humnaafi beekumsa hojichaaf malu kan qaban yoo ta’u, maanguddootaafi dubartoonnis itti dabalmu.

Yeroo baay’ee daboon kan kadhatamu, namni tokko qofaasaa ta’ee waan ariitiin hojjetee keessaa bahuu hin dandeenye tokkoof yookiin humnaafi dandeetii hojicha ittii raawwatu yoo dhaban kan tumsa human namaa gurmaa’ee hojicha isa raawwatu guyyaa dhaabbatee waammata. Daboon kan kadhatamus hojiiwwan kan akka ijaarsa manaa, qonnaa, haamaa midhaaniifi haamaa citaafaadha. Akaakuuwwan hojii kana keessaa humna qofa yookiin

dandeettiifi ogummaa qofa osoo hin taane, meeshaaleefi qabeenya garaa garaanis kan ittiin wal gargaaran ni jiru jechuun himama.

Daadoo: Daadon yeroo tokko tokko “dugda” jedhamee waamama. Innis, namoonni naannoo tokkoo dabaree naqatanii yeroo waliif hijjetanidha. Dabareedhaan walirra naanna’uun wal gargaaru jechuun himamee jira..

Afooshaa: kun immoo namoonni naannoo tokko jiraatan walitti dhufanii bakka tokkotti qarshii walitti qabatanii gaafa rakkinaa, gaddaafi gammachuu walcinaa dhaabbanii kan ittiin wal gargaarani dha.

Maaldhibdee: kunis mala aadaatiin walgargaaran ta’ee fakkeenyaaf, namni yookiin maatiin tokko yoo dhukkubsate, miseensa maatii keessaa namni yoo boqote, yoo mana hidhaatti adabamaniifi haadholiin yoo dahan sababa rakkinoota kana irraa kan ka’e lafa qotachuufi midhaan galfachuu irratti dadhabuu danda’u. Kanaaf hawaasni Amurruu rakkina walii furu. Malli kun akka daadoo dabareedhaan walirra hin naanna’u. Akkasumas, akka daboo abbaan rakkate gargaarsaas hin kadhatu. Kana malees affeerraa nyaataa buddeenaafi farsoo hin qabu. Yeroo baay’ee warri rakkate sun mulluu affeeluun namootaaf dhiyeessu. Akka qabeenya isaaniirratti hundaa’uun kan qabu farsoo naqee affeeruu danda’a jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Qanaatee, 13/03/2009).

1.8.5.3 Aadaa Nyaataafi Dhugaatii

Akka odeeffannoon namootarraa argame mul’isutti Aanaa Amurruu keessa nyaataafi dhugaatiilee aadaa kanneen akka: cumboo, cororsaa, qorii, laaqaa dammaa, caccabsaa, cuckoo, marqaa, ancootee, daabboo (girrisee), booka, buqurii, nyaata guyyuu kanneen akka: buddeenaa, daabboo fi farsoo fa’itu jiru.

1.8.5.4 Uffata Aadaa

Odeeffannoon namootarraa argame akka mul’isutti uffanni aadaa hawaasni aanaa Amurruu itti tajaajilamu kanneen akka: bullukkoo ykn gaabii, qoloo, sabbata, waaroo, wancaree, bolaalee, Gelebuu ykn Jilba jalee, naxalaafi shaashiifaatu uffatama.

Gaabii (bullukoo): Bullukkoon fo’aa jirbiirraa kan tolfamu ta’ee, ogeessa huccuu dhahuun kan tolfamu ta’ee ka haati manaa abbaa manaashef dhoosiftudha. Kunis *torbii* jedhamuun beekama.

Sabbata: Sabbatni immoo akkasuma jirbiirraa kan tolfamu ta'ee uffata qalloo dheertuu kan dubartoonni heerumuu fi heerumuu dhabuu isaanii kan ittiin addaan baasuun danda'amudha. Sabbatni mudhiirratti hidhatama jechuun himamee jira.

1.8.5.5 Aadaa Araaraa

Odeeffannoo namootarraa argame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti hawaasni Oromoo karaa ittiin wal dhabdee hiiku ykn namoota waldhaban ittiin araarsu hedduu qaba. Isaanis: araara gumaafi jaarsummaadha.

Gumaa: Gumaa jechuun namni nama ajjeese tokko haala inni ittiin gatii dhiigaa baasuun maatii nama du'eeefi Waaqatti araaramuudha.

Jaarsummaa: Jaarsummaan namoota waldhaban lamaan gidduu jaarsi seenee dubbiisaa qoratee, gamaafi gamanaan ilaalee madaalee haala ittiin nama balleessetti adabbii muruufi nama itti balleeffameen dhiifama gaafachiisuun walitti araarsanidha jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Qanaatee, 13/03/2009).

1.8.6 Amantii Hawaasa Aanichaa

Ragaan waajjira A/T/Aanaa Amurruu irraa fudhatame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti amantiilee afurtu argamu. Isaanis, Waaqeffannaa, Pirootestaantii, Islaamaafi Ortodooksiiidha. Kanneen immoo lakkoofsa hordofoota isaaniitiin: Waaqeffannaan dhiira dhibbantaa toorba qabxii saddeet (%7.8), dhalaan dhibbantaa saddeet qabxii lama (%8.2), walii galatti dhibbantaa kudha sadii (%13). Hordofoonni amantaa Islaamaa immoo dhiira dhibbantaa kudha afur qabxii shan (%14.5), dhalaan ammo dhibbantaaa kudha lama qabxii shan (12.5%) dha. Walumaa galatti, dhibbantaa digdamii toorba (%27) dha.

Hordofoonni amantaa Ortodooksii dhiira dhibbantaa kudhan (%10), yoo ta'u, dhalaa dhibbantaa kudha jaha (%16) walumaa galatti, dhibbantaa digdamii jaha (%26) dha. Hordofoonni amantaa Pirootestaantii ammo dhiira dhibbantaa digdamii tokko (%21)fi dhalaa dhibbantaa digdamii sadii (%232) walumaa galatti, dhibbantaa afurtamii afur (%44) akka ta'e ragaan argame ni mul'isa.

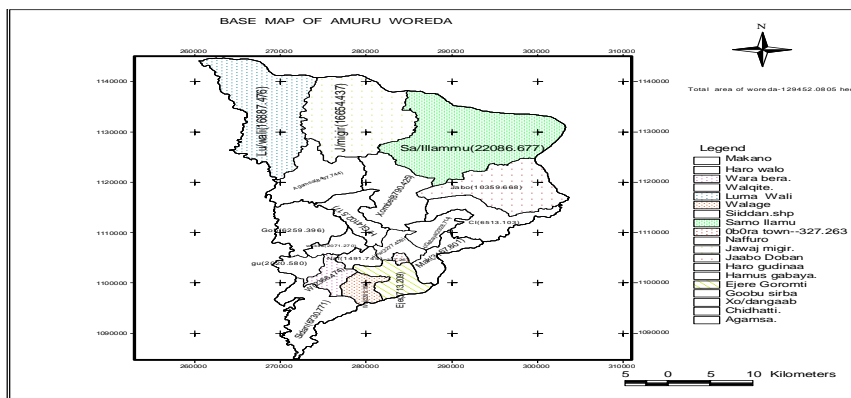
1.8.7 Afaan Aanicha Keessatti Dubbatamu

Ragaan W/A/T/Aanaa Amurruu irraa argame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti afaanotni sadiin ni dubbatamu. Isaanis: Afaan Oromoo, Afaan Amaaraafi Afaan gumuz ta'uu agarsiisa. Afaan Oromoon dhibbantaa sagaltamii sagal qabxii saddeet (%99) kan dubbatamu yommuu ta'u, Afaan Amaaraa immoo dhibbantaa tokko qabxii lama (%1.2) Afaan gumuz immoo dhibbaantaa duwwaa qabxii sadeetiin (0.8) kan ta'u ni dubbatama.

1.8.8 Ganda Aanaa Amurruu

Aanaan Amurruu gandoota magaalaa sadiifi gandoota baadiyyaa digdamii tokkoo walumaa galatti gandoota digdamii afur kan qabdu ta'uu ragaan Waajjira Misooma Qonnaa Aanaa Amurruu irraa argame ni mul'isa.

Fakkii 3:

Kaartaa Aanaa Amuruu Qorataan gaafa guyyaa (12/03/2009) Waajjira Misooma Qonnaa Aanaa Amuru deemee Fudhate

1.8.9. Hidda Latinsa Hawaasa Aanichaa

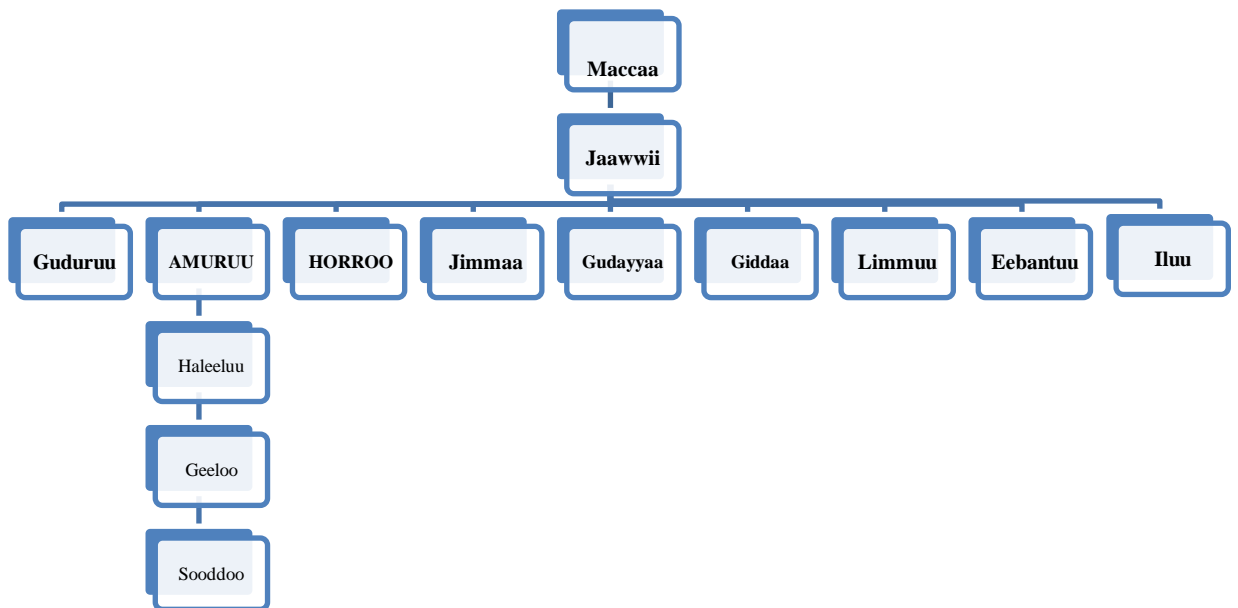
Oromoon ilmaan lama hore. Isaanis, Booranaafi Baareentuu jedhamu. Booranni hangafa yoo ta`u, Baareentuun ammo quxisuudha. Haala kanaan Booranni ilmaan hedduu hore jedhama. Isaanis keessaa Macci isa tokko yoo ta`u, Jaawwiin ilmaan Maccaa keessaa tokkodha. Jaawwiin immoo ilmaan sagal hore jedhama. Haa ta`u malee, maqaafi baay`ina ilmaan Jaawwii irratti ragaleen jiran wal hinfakkaatan. Gariin jahan Jaawwii yoo jedhan gariin immoo salgan Jaawwii jechuun ibsu.

Ginbaar Nagaraa (2013:16-17), yoo ibsu maqaafi baay'ina ilmaan Jaawwii irratti ragaaleen gama afoolaafi barreeffamaan jiran walii hingalan. Himamsi naannoo sanatti

bal`inaan beekamu ilmaan Jaawwii jaha ta`uufi jahan Jaawwii akka jedhaman eera. Kunneenis: Horroo, Jimma, Limmuu, Giddaa, Amuruufi Jirruu fa`i. Wabiin Afoolaa inni biraan, ilmaan Jaawwii: Guduruu, Horro, Jimma, Limmuu, Giddaa, Amuruu, Calliyaa, Liibaniifi Jirruu ta`uusaanii tuqa jechuun ibsa.

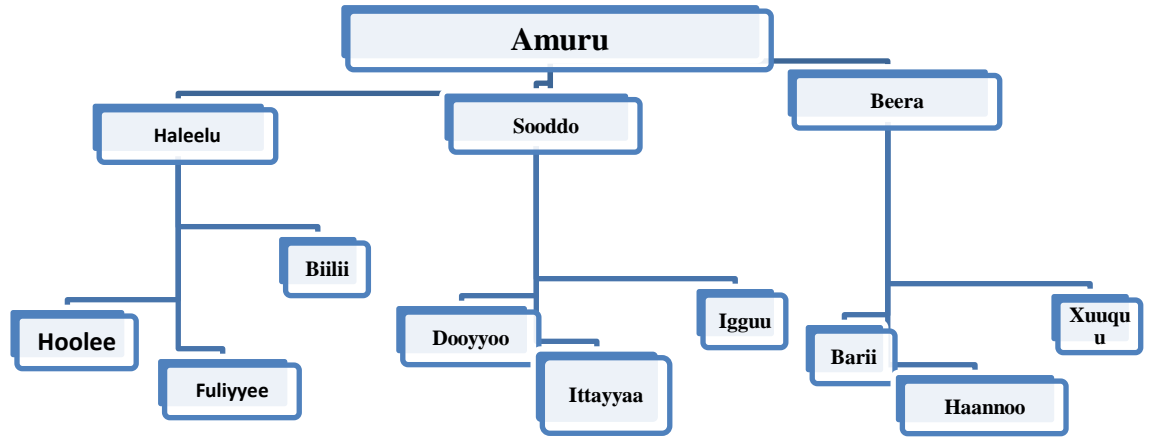
Gama biraatiin, barreessadhumti armaan olii kun, kitaaba Jabeessaa Ejjetaa (1995), wabeeffachuun ilmaan Jaawwii: Amuruu, Guduruu, Horroo, Jimmaa, Gudayyaa, Giddaa, Limmuu, Eebantuufi Iluu ta`uusaanii tuqameera jechuun ibsa. Itti dabalees, kanas ta`u sabbooqaaleen Jimmaa, Giddaa, Amuruu, Eebantuu, Guduruu, Kiiramuu, Calliyaafi Horroo warra caffee Bulluq hundeessaniifi jaarraa hedduudhaaf kanneen tumaa caffichaan bulanii-walbulchan akka ta`e irratti waliigalama jechuun ibsee jira.

Alamaayyoofi kanneen biroo, (1998:181) yoo ibsan, ilmaan Jaawwii maccaa sagal akka ta`an ibsee jira. Isaanis: Guduru, Horroo, Amuruu, Jimmaa, Gudayyaa, Gidda, Limmuu. Eebantuufi Iluudha. Caasaan hidda dhaloota isaaniis akka armaan gadiitti ta`ee jira.

Caasaa Hidda Dhaloota Jaawwii Maccaa “Kitaaba Seenaa Uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaatti” jedhurraa gaafa guyyaa (15/03/2009)Fudhatame.

Hidda dhaloota ilmaan Amuruu immoo Waajjirri Aadaafi Turiizimii Aanaa Amuruu salgan ilmaan Amuruu jechuun haala armaan gadiin kaa`ee jira.

Caasaa Hidda Dhaloota Amuruu akka Waajjirri Aadaafi Turizimii A/Amuruu kaa`e irraa fudhatame. (10/03/2009)

Boqonnaa Lama: Sakatta`a Barruu

Boqonnaan kun barruulee garaa garaa sakatta`uurratti xiyyeeffata. Qaphxiilee ijoon as jalatti dhihaatanis barruulee yaadrimee cimsan sakatta`uu, barruulee yaaxxina qorannoon kun bu`uureffate dhiheessuufi hojiilee qorannoo isa kanaan walitti dhufan sakatta`uudha.

2.1. Fookloorii

Fooklooriif hiikni hedduu kennamuun isaa beekmaadha. Haata`uu malee, yaadni hayyoota qorannoo kana irratti mul`atan kan walii galchu hin argamne. Yaada kana irraa kan ka`een fooklooristoonni hiika fookloorii dhiisanii wanta fooklooriin of keessatti hammatu, ibsu Coffin (1968:47) fi Dundes (1965:3).

Hayyoonni Oring (1986:61), Dorson (1972:1), Fekade (1991:2) akka ibsanitti, waanta fooklooriin hammatu kan akka haala raawwii wantootaa, haala hawaasummaa, duudhaa, jilaa, amantiifi sagada, sirbaafi kkf jechuun ibsu. Kanuma irraa ka`uun yoo ilaallu, qorannoon fookloorii kun jaarraa 19^{ffaa} keessa qalbii qo`attootaa hawwachuu erga jalqabe adeemsa maalummaa fookloorii bifa garaagaraan ibsuutu jalqabame. Malli maalummaa fookloorii kun ittiin qoratamu kana qorannoo adda addaa gidduus ta`ee dirree qorannoo tokko keessatti yaada garaagaraa ta`eetu argama. Kanarraa ka`ee fooklooriin hayyoota ogbarruu biratti akka ogbarruutti, hayyoota argama dhala namaa qoratan biratti immoo akka aadaatti kan ilaalamu yoo ta`u, qorattoota seenaa biratti immoo akka fudhatan hayyuu Coffin (1968:47) ibseera.

Saayinsotoonni hawaasummaa fookloorii akka isa wanta biroo calaqqisiisuuf oolutti yoo fudhatan, qorattootni fookloorii garuu akka adeemsa walitti dhufeenya hawaasaatti kan ilaalaniidha Coffin, (1968:47).

Yaadrimeen fookloorii kuniis `seen-iddoo`kan jedhamu yoo ta`u seenaafi bakka argama fookloorii qorata; akka Fennegan (1976:39) ibsututti. Malli yaaxinni kun gargaaramus fookloorii garagaraa boyyoota adda addaa keessatti tajaajilan yookaan kanuma biyya tokko keessaa walitti funaanuun walfakkeenyaafi garaagarummaa isaanii, akkasumaas, bakka argama isaaniifi eessaa garamitti akka ture ibsiti. Kana gochuuf kan malleen kun

bu'uureffatan qabiyyee fookloorii qo'ataman malee qooda isaan aadaa hawaasummaafi barreeffama keessatti qabaniif dhimma hin ba'u jechuun ibsiti (Fennegan, 1976:39-40).

Akka yaada kanaatti fooklooriin biyyoota guddatan jedhaman keessaa gara biyyoota guddinaan boodatti hafoo jedhamanitti akka tamsaa'anitti ilaalama.

Kara biraatiin immoo fooklooriidhaaf fooklooristonni Ameerikaa kan baayyinni isaanii diigdamii tokko ta'an hiika gara garaa akka itti laatan hayyuun Leach (1996:398-403) ibsiti. Hayyoota hiika kana kennan keessaa ibsa kudha afurii gad kan hin taane itti kennaniiti jiru ሌቃደ (1991:3). Kara biraatiin fooklooriin Ameerikaa Dundes (1965:3) fooklooriin kan hammatu jechuun yoo xiqqaate gosoota jahaatamaa ibseera. Gama biraatiin immoo, fooklooriin karaa al-idileetiin waa'ee addunyaa kanaa, waa'ee hawaasaa, waa'ee mataa ofii, duudhaa ofii, aadaa amantii, muuziqaan, gochaan, barsiifataan beekumsa waliin baratamu akka ta'e hayyuun Simsand Stephens (2005:8) ni ibsa.

Yaada hayyoota kanaa irraa wanti hubatamuu danda'u duudhaan karaa hawaasaa dhalootaa gara dhalootaatti, bara tokko irraa gara bara isa itti aanutti kan daddarbu, duudhaan, aadaan, amantiin, hundii isaatu gama fooklooriidhaan ta'uu isaati.

2.2 Yaaxxina Fookloorii

Bu`aa kallattii beekumsa tokkoo argamsiisuuf qabuufi daandii inni beektotatti agarsiisuuf qaburratti hundaa`uun yaaxxinoota fookloorii garaagaraatu jira. Dhimma qorannoon kun bu`uureffatu irratti hundaa`uun qorataan yaaxxinoota seen-naannoofi xiinmallattoo gargaaramuun dhimmoota qorannicha keessatti ka`aniin walqabsiisee dhiyeesseera.

Yaaxxinni seen-naannoo xiyyeeffannoon isaa gooroon fookloorii tokko maddaa tokko qaba waan ta`eef, seenaa fookloorii tokkoo bira gahuudha. Kanaafuu, fookloorii jalqabaa sana bifa garaagaraa inni ittiin argamu sana walitti fiduudhaan xiinxaluudha. Fookloorii inni jalqabaa sun yoomiifi eessatti akka uumame mala dhahuun ni danda`ama. Adeemsa yeroo keessa fooklooriin tokko bakka tokkorraa gara biraattiifi yeroo tokkorraa yeroo biraatti yoo daddarbaa deemu jijjiirama mu`lateefi waan otoo hinjijjiiramiin tures yaaxxina kanaan adda baasuun ni danda`ama.

Yaaduma kana cimsuun Dorsen (1963:94), yaaxxinni gosa kanaa seenaafi madda gosa fookloorii xaxamaa barbaadee baasa. Keessumaayyu seeneffamootarratti xiyyeeffata. Fooklooristiin gosa kana walmadaalchisu tokko hundee gosa fookloorii tokko ijaaruun walitti hidhuuf yaala; madda isaas beeksisa. Fakkeenyaaf, yoo sheekkoolee caasaa yookiin qabiyyeen walfakkaatan Hindiifi Afrikaattii arge, jalqaba eessatti akka biqile hundeessuuf tattaafata. Malli kun hubannoo malee murteessuurra, gadi fageenyaan xiinxaluu irratti xiyyeeffata; yaaxxina caalaas akka mala qorannootti fudhatama.

Xiinmallattoon, akka yaaxxina akkaataa hiikti mallattoolee argamuufi madduu danda`utti ilaalama. /semiotic is considered as the theory of the production and interpretation of meaning/. Yaaxxinni xiinmallattoo waantonni hiika baatanii hin uumamne; ofis ibsuu hindanda`an; garuu hiikti isaanii kan argamu hubannaa cimaafi uunkaan kaa`uu danda`uun waantotaa qaama hubatee (observer) ilaallata.

Gabaabaamatti, hiikti mallattooleef kennamu sababa jedhamuuf qabaachuusaaniifi haala isaan itti ibsaman immoo seeneffama qabaniin yookiin seenaa dhugaa hawaasa keessatti beekamu waliin walqabsiisuun ibsamu. Qorannoon kunis yaaxinoota armaan olitti ibsaman lamaan kan bu`uureffatanidha.

2.3 Gosoota Fookloorii

Dorson (1972:2) Firiwwan fookloorii isaa ‘Alan Dandes’ bakka tokkotti barreesse, inni immoo bakka gurguddoo afuritti qooduun ibseeti jira. Isaanis, Afoola (oral literature), duudhaahawaasaa (social folk custom), meeshaalee aadaa (material culture), raa wwii aartii hawaasaa fa’aadha.

Haala Dorson fookloorii qoqqooduun itti ibse, kana yoo ilaallu, firii duudhaa hawaasaa jalatti qoricha aadaa (Folk medicine), Jilaawwan (Festivals and Celebrations), bashannanaafi taphootaafi amantiilee duudhaa fa’a of keessa qabu (Isuma). ፈቀደከዘዘ (1991:13) yaaduma kana deeggara.

2.3.1 Afoola

Hiika afoolaa irraa kaanee yoo ilaallu, Afoolli firiwwan fookloorii keessaa isatokkodha. Fooklooiif hayyoonni adda addaa haala gara garaa irraa ka’uudhaan hiika adda addaa

kennaniiti jiru. Kanneen keessaa Birhaanuun (2009:13), Ruth Fennegan (1970), Bukenya(1994)fi Dorson (1970) waabeffachuun yoo ibsu, “As its name suggests, the term oral literature refers to verbal art or traditional cultures usually composed orally and transmitted from generation by word of mouth” jedha. Yaanni isaa kun immoo afoolli akkuma maqaa isaa himamsa afaaniitiin dhaloota irraa dhalootatti kan darbu ta’uu isaa addeessa.

Kana irraa ka’uun maalummaa afoolaa irratti hayyoota qorannoo taasisan keessaa Okwepphon (1992:3) yoo hiiku, “Its simply means, literature delivered by a word of mouth,” jechuun ibsa. Innis afoolli ogbarruu afaaniin dhaloota irraa dhalootatti kan darbu ta’uu isaa nutti mul’isa.

11.2.7. (2000:20) gama isaatiin, maalummaa afoolaa yoo ibsu, afoolli afaaniin kan dhihaatu ta’ee seenaa hawaasa tokkoo, aadaa, safuufi barsiifata hawaasa tokko dhaloota irraa gara dhalootaatti kan darbu ta’uu addeessa. **፩፻፱** (1991:11) akka ibsutti, afoolli afaaniin kan darbu ta’ee, kan akka durdurii, hibboo, afwalaloo, mammaaksa, afseenaa, raagoofi kan kana fakkaatan of keessatti qabata.

Akka yaada kanarraa hubatamutti afoolli miidhagina of keessatti kan qabu ta’ee, jechootaan qindaa’uun afaaniin dhalootaa dhalootatti kan darbu ta’uu agarsiisa. Gurraan dhaggeffachuunqabiyyee afoolaa irratti xiyyeeffachudha jechuun akka Andrzejewarki (1985:35) hiikutti, “it is an eseencial feature of works of oral literature that they communicate their contents through the sound waves produced by human scheech and are Dorally perceived,” jechuun ibsa. Bukenya (1994:7) yaaduma kana deeggaruun “Oral literature is like the wind (production of sound has some times to do with air) moving every where at the same time, no particular audience binds it: It sticks and flies away in the breath,” jedha. Kuni kan Andrzejewski waliin yaada wal deeggaruudha.

Haaluma kanaan beektoonni gara garaa yaada adda addaa irraa ka’uun kallattii gara garaatiin afoolli ogummaa karaa afaaniitiin dhaloota irraa dhalootatti darbu ta’uu isaa irratti yaada kennu.

Wanti as irraa hubatamu afoolli dhalootaa irraa gara dhalootaatti darbu keessatti gareen hawaasichaa afaan beeku hunduu gahee qabaachuu isaati. Hawaasni barreeffamatti dhimma bahuun yaada isaafi aadaa isaa mul'isuuf carraa hin arganne keessatti shoora olaanaa kan qabu afoola ta'uu isaati.

Haaluma walfakkaatuun Dundes (1995:35)fi Berhanu (2009:17) yoo ibsan, "Oral literature serves as a tool by which the unlettered community of people give artistic expression to their deepest thoughts, feeling and concerns," ta'uu ibsaniiru.

Afoolli waa'ee uummata tokkoo dhuftee (origin) isaarraa kaasee haala inni amma keessa jiru quba qabsiisuun waanta fuulduratti jiru argamsiisuun eenyummasaa qabee dhaaba. Afoolli uummata Oromoos uummatuma Oromoo akka calaqqisiisu hinhaalamu jechuunibsa (Misgaanuu Gulummaa, 2011:12).

2.3.1.1 Gosoota Afoolaa

Beekumsa dhala namaa kam keessattiyyuu qoqqooddiin bu'uura qorannoo gad fageenyaan godhamuudha. Kunis kan miira keenyatti fakkaatu yookiin kan cimina dandeettii sammuu irraa madde ta'uu danda'a. Fakkaattiin saayinsaawaa miti; kanaafuu, dogoggora loojikii uumuu mala. Ta'es garuu, hanga qoqqooddii saayinsaawaa bira gahamutti fayyaduu danda'a. Gosoota Afoolaa ilaalchisee Finnegan (1970:12) akka ibsitutti, "afoolli bakka lamatti akka qoodamu:isaanis kan bifa walalootiin dhiyaatee miira namootaa bashannansiisuufi kan bifa hololootiin dhiyaatudha," jettee lafa keessi.

Fookloorii xiinxaluu keessatti, gosni mala miidhagina qooqaa gosichi keessoo isaan qabuun hiikama. Kun immoo afoolaafis ni hojjata. Bal'ifnee yoo ibsinu, "garee kuufama hojii kalaqaa wal fakkeenya miidhagina qooqaan uumameti," jechuu nama dandeesissa.

Okpewho (1992:127-290) afoola Afrikaa yoo qoodu, qoqqooddii isaa keessaa, bifaaleen muuziqaafi do'ii gosoota fookloorii raawwii jala galan jechuun bakka saditti qooda. Isaanis: sirbootaafi jechamoota, raagoofi kanneen cimina sammuu mul'isan.

A.Sirbootaafi Jechamoota (Songs and chants)

Kunniin walaloo jalatti ramadamu. Yeroo hedduu amala muuziqaa qabu. Meeshaalee muuziqaan hordifamu. Jechamoonni yeroo hunda miidhagina muuziqaa qabu. Irra

deddeebiin hubachiisu. Dubbiirraa addummaa qabu. Humna qabeenya dubbiin aarii mul'isaniinis ni beekamu. Amala walaloofi dubbii jidduutti argamu. Dubbataan dhaggeeffattoota hawwachuuf sagalee isaa cimsee dubbata. Dhaggeeffattoonnis yaada hin hiran. Gurra itti qabanii dhaggeeffatu. Sirbi amala muuziqaa qabaachuun beekama. Dabalees sochii qaamaa dhaggeeffattoonni irratti hirmaataniin tumsama. Kan hunda caalaa adda isa taasisu garuu, sochii qaamaa hirmaattonni mul'isaniifi meeshaalee muuziqaan marfamuu isaati. Ergaaleen sirbaafi jechamootaa hedduudha. Kanneen keessaas jaalala, faaruu, ceephoo, lola, du'a maqaa dha'uu dandeenya.

B.Raagoo (Oral Narratives)

Sagalee addummaa hin qabneefi qooqa holooloon dubbatamu. Gochaalee seenessuu hedduu keessatti, seenessaan akka barbaadetti dubbii, jechamaafi sirba gidduu marmaaruu danda'a.

Gosoota seeneffamootaa:Seeneffamoota qooduun rakkoo cimaa qaba. Qoqqooddiin kana duraa kanneen namfakkilee xiyyeeffataman jiru. Karaa kanaas seeneffama waa'ee namaa, bineensotaafi waaqotaa/maleekotaa jedhamuu danda'u. Bineensonni amala namaa waan qabaniif yeroo hedduu addaan baasuun ni rakkisa. Seeneffamoota waaqonnifi maleekonni qooda guddaa keessatti qaban ni kabajamu, itti hin qoosan, humna qabu. Isaan kunniin akka durduriitti fudhatamu.

Qooddiin lammataa dhimma isaan yaadamaniif xiyyeeffata. Kunis haala ifaan ykn dhokataan waa'ee qabiyyee isaanii dubbata. Baayi'naan waa'ee amantiiti, dabaa/hammeenya balaaleffatu ykn gaarummaa cimsu ykn dinqisiifatu.

Qooddiin sadaffaa, amala isaanii irratti hundaa'a. Fakkeenyaaf, kan wanti humna hin qabne kan humna qabu gowwoomsuu, joonjessuu, jalaa miliquu mul'isa. Yaanni namoota mari'achiisu, murtoo malee xumuramus asitti ramadama. Seeneffamaaleen seenaa waa'ee seenaa dhugaa ibsanis jiru. Qooddiin afraffaa waltajjii raawwiirratti xiyyeeffata. Isaan kanneenis kan galgalaa, kan jaarsummaa, kan amanti, kan adamoofi kkfdha.

Isaan kunniin bifaalee gaggabaabaafi sasalphaa qabu. Yoo fayyadamuu barbaanne dhiyeenyatti isaan arganna. Yeroo gabaabaa keessatti akka feenetti fayyadamnee dubbii gabaabsina.

2.3.1.2 Faayidaa Afoolaa

Qorannoon afoolaa ardii Afrikaa akka lakkoofsa warra Awurooppaatti jaarraa 19^{ffaa} keessa jalqabuusaa Finnegaa. (1970:27) ibsitetti. Afoolli akka barruuwwan yookiinn seenaawwan kanneen biroo nama dhuunfaan hinwaamaman. Garee hawaasa tokkoon waamama jetti. Faayidaa afoolaa ilaalchisee Bascom, (1965) yommuu ibsu, afoolli faayidaa gurguddoo afur qaba. Isaanis; barsiisuuf, cimsuu, miliquufi to`achuuf jechuun ibsee jira.

2.3.2 Duudhaa Hawaasaa (Social Folk custom)

Gooroo fookloorii Oromoo keessaa duudhaa hawaasa Oromoo (Social folk Custom) ilaalchisee waan hedduu arganna. Fakkeenyaaf Oromoon amantii inni gaggeessu maal akka fakkaatu, duudhaafi safuu hawaasni kabajuufi dhalootaa gara dhalootaatti akka dabru barbaadu, barsiifata Hawaasaa iddoo adda addaatti beekkaman, kabaja ayyaana adda addaa kan akka irreechaa, masqalaa, ateete, hammachiisa, Sirna Gadaa, gumaafi kkf go oroo kana jalatti qo'atamuu danda'u.

2.3.2.1. Maalummaa Sirna Gadaa(Ka'umsa Yaaxxinallee Sirna Gadaa)

Qorannoon kun Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti jedhu irratti xiyyeeffata. Kanaaf dursa qaphxiilee Gadaan of keessatti qabatu kaasuun barbaachisaadha. Isaanis maalummaa sirna Gadaa, faayidaa sirna Gadaa, gosoota sirna Gadaa, sadarkaalee Gadaa Oromoo kaasuun barbaachisaadha.

Sirni Bulchiinsa Gadaa isa ummanni Oromoo (Kuush) kalaqeefi isa dimokiraatummaa isaatiin hanga ammaatti addunyaa kanarratti hiriya hinqabnedha.

Sirni Gadaa dhiibbaa alagaa bara dhibba shanii oliitin morkatee, Kibba Oromiyaa Booranaa, Tuulama, Gujii, Arsii, Odaa Roobaa, Ituu Humbannaa Odaa Bultumiifi Macca keessa har'ayyuu hanga tokko ni jira. Isa jiru qorachaa; seenaa Gadaa durii isa ormi akka ta'etti barreesse waliin walbira qabnee ilaalaa; maalummaa Sirna Gadaa Oromoo

barreeffama kana keessatti hanga tokko nihubanna. Dirribii (2012:201). Kana irraa akka hubatamutti ummanni Oromoo heeraafi seera bulmaataa kan tumatu ta'uu isaa; tumachuu qofa osoo hin ta'iin seera ofiin tumate kabajuudhanis aadaa boonsaa qaba.

Gadaan sirna bulchiinsa jiruufi jireenya ummata Oromoo mara kan hammatudha. Kanaafuu, Gadaan mootummaa ol'aanaa ummata filatamee ummataaf hojjetudha. Akkaa hayyoonni hedduun ibsanitti, Gadaan waan hedduu ta'uu isaa barreessaniiru. Dirribii, (2012: 210), yoo ibsu, Gadaan of ilaaltee jiruufi jireenya ummata Oromoo kan durii, kan ammaafi kan egeree ofitti hammatee kan jiru heeraafi seeraan kan utubameedha. Kanaaf sirna bulchiinsa diinagdee, siyaasa, hawaasummaa, amantii, loltummaafi jireenya waliif dabarsuudha jechuun ibsee jira.

Kana jechuun ummanni Oromoo sirna bulchiinsa isaa keessatti seeroota hedduu baafatee akka qabu mullisa. Kunis bifa gaarummaafi amanamummaa qabuun waliin jiraachuu agarsiisa. Kana malees daawwitii ummatichaa, kan keessatti eenyummaa ofii argan ta'uu ibsa. Dirribii (2012:210) Gadaa jechuun waan hima tokkoon ibsamuu miti. Waan akka malee guddaafi icciitii of keessaa qabudha jechuun ibsa. Kana malees Gadaan maqaa gogeessaati. Gadaan maqaa garee (Paartii), bara saddeet saddeetiin aangoo wal-jijjiiruuti. Gareen kun Shanan Gadaa Oromoo jedhamuun maqaa shaniin beekkamu. (Dirribii 2012:213).

Hiika Gadaa gabaabsanii waan tokkoon ibsuun ni ulfaata. “Gadaa jechuun waan jecha ykn hima tokkoon ibsamuu miti. Waan akka malee guddaafi icciitii gadi fagoo qabu ta'ee, hundee seenaa siyaasaafi amantaa ummata Oromooti. Kana malees waan walqabataa of keessaa qaba,” Dirribii (2015:147). Akka yaada kanaatti, Gadaan ilaalcha ummata Oromoo kallattii maraan ofkeessatti hammatee kan jiru ta'uu isaati. Akkasumas dhugaa irraatti hundaa'ee mirga nama hundaa walqixa eeguuf kan tumame ta'uu isaa hubanna.

Gadaan qaroomina gurraacha Afrikaati. Innis gumaacha addunyaa kana irratti gita hin qabneefi falaasama ilmaan Oromoo kan ta'edha. Dirribii (2015:48), sirni bulmaata Gadaa siyaasa raajii; baatu baaasa ykn kalaqa (invention) ummata gurraachati. Addunyaa kana irraa raajii akkasii kan uume ummanni biroo hin jiru. Kanaaf Gadaan ummata Oromoo qofa osoo hin taane ummata gurraacha Afrikaa hunda boonsa jechuun

ibsa. Akka yaada kanaatti, Gadaan falaasama addunyaa kana irratti gita hinqabne ta'uu isaati. Kana malees bu'uurri uummata Oromoo kun saba biraatiif illee madda diimokiraasiifi walqixxummaa ta'uu isaa hubanna. Kanaaf qarroominni miidhagaafi gita hinqabne kun yeroo ammaa kan warri adiin diimokiraasii jedhan kanaaf bu'uura.

Dirribii (2012:212) Taabor Waamiifi Biraanuu Lammeessoo waabeeffachuun, Sanyiin namaa suuta deemsa isaafi ijaarama isaa bara dheeraa keessatti guddina agarsiise keessaa Gadaan isa tokko ta'uu isaa lafa kaa'a. Kana jechuun Gadaan suuta suutaan guddachaa, baballachaa kan dhufe ta'uu isaa agarsiisa.

Barruun Kallachaa Oromiyaa, qorataa seenaa Alamaayyoo Hayilee waabeeffachuun akka barreeffametti Sirni Gadaa Bulchiinsa biraa irraa kan adda godhu paartiilee ammayyaa A meeri-kaa, Awurooppaafi bakka biraatti gaggeeffamu wajjiin walfakkaachuun isaa baayyee dinqisiisaafi jaarimiyaalee Gadaa keessa kan jiran tahuu isaa ibsa. Kallacha Oromiyaa (2008:5). Kana irraa wanti hubatamu yeroo dimokiraasiifi seerri akkanaa addunyaa keessatti hinbeekkamne sana Gadaan rakkoo tokko malee miseensa isaa bifa shaniin qoodee ummata isaa waggaa saddeet saddeetiin tasgabbiin bulchaa kan ture dimokiraasii addunyaa kanaa ta'uu isaa hubanna.

Gadaa ilaalchisee Asmaroom (1973:50) akka ibsutti, “sirni Gadaa jaarimiya umrii irratti kan hundaa'e ta'ee, guddina hawwaasichaa wajjiin kan walqabatudha”. Kanumaan wal qabatee, Dirribii (2009:207),” Gadaan jaarimiya umriifi dhalootan ijaaramee sirna diimokiraasii ummata Oromootiin uumamedha,” Jechuun ibsa.

Hayyoonni yaadota kana kaasan waa malee miti. Wanti asirraa hubatamu, sirni Gadaa umriirratti hundaa'ee kan aangoo laatu, adeemsa siyaasaa, diinagdee, aadaa, safuufi k.k.f.t a'ee hawaasichaankan gaggeeffamuufi sadarka sadarkaan kan dhaloota irraa dhalootatti darbudha.

Warqinaa (2008:20), “Sirni Gadaa heera saba Oromoo guutuu kan siyaasa, diinagdee, seenaafi hawaasummaan sabichaa kan ittiin murteeffamu, kan guddina umrii, xiinsammuufi yeroo wajjiin daangeffamee adeemsifamuufi kan miseensi sabichaa mirgaafi dirqama isaa beekke ittiin walii galuu wabii tokkummaa uummata Oromooti” jechuun ibsee jira. Yaada kana yaadota hayyoota biroo wajjiin wal bira qabnee yoo ilaallu, barreessan kun k

allattii walfakkaatuun ibsee jira. Gadaan siyaasa, diinagdee, hawaasummaafi k.k.f.hamma chuun daandii tokkummaan wal ijaaruu ibsa.

Ummanni Oromoo duudhaafi barsiifata isaa sirna Gadaatiin gaggeeffata. “Gadaan sirna walqixxummaa irratti hundaa’ee waan mara of keessatti kan qabuufi jireenya Oromoo kallattii maraan kan sakatta’udha” Alamaayyoo.(1999:51). Kana jechuun Gadaan seera walqixxummaa irratti kan xiyyeeffate ta’uu isaa hubanna. Kun immoo addunyaaf fakkeenya gaarii ta’ee argama.

Hiikaafi yaada Gadaa irratti hayyoonnifi barreessitootni hedduun bakka garaa garaa taa’anii yaada wal fakkaatu gumaachaniiru. Kanaaf Gadaan heerafi seera olaanaa uummata Oromooti.

Barruun Kallacha Oromiyaa Qorataa seenaa Alamaayyoo Hayilee waabeeffachuun, Gadaa Oromoo keessatti qaama seera baasu, seera raawwachiisufi hiiku jiraachuu isaati. Kana jechuun qaamolee mootummaa sadeen ni qaba jechuudha. Qaamni seera baasu caffee, qaamni seera hiiku abbaa seerii kan gosummaa keessa jiru. Qaamni seera hojitti hiiku warra caffee irraa gad bu’anii aanaafi gosa keessatti seericha hojii irra oolcha tahuu isaati. Kallacha Oromiyaa (1998:5). Qaamooleen sadeen bulchiinsa mootummaa durii eegalee Gadaa keessa kan jiru ta’uu isaa hubatama.

2.3.2.2. Faayidaa Sirna Gadaa

Gadaan faayidaa hedduu qaba. Ummanni Oromoo seera mataa isaa tumatee kan ittiin jiraatu Sirna Gadaatti fayyadameeti. “Gadaan mootummaa ummata Oromooti. Akkuma mootummaabiroo mootummaan Oromoos haala hojiidhaaf mijaawaa ta’een seeran ijaarramee biyya hooggana”. Dirribii(2012:283). Kana jechuun seerafi heera Gadaan tuma meen mootummaa biyyakan hoogganu ta’uu isaa hubanna. Mootummaan Oromoo kan ittiin filatamus ta’ee, ittin ummata bulchu Sirna Gadaa irratti bu’uureffameeti.

Gadaan heeraafi seeraan waan tumameef, seera tuma, gumaa baasa, seera mura, biyya mi soomsa, diina biyyarraa ittisa. Gadaan dhimma gumaa hiika, Gadaan haraamuu Haraamaa baasa, Gadaan orma rakkate kooluu galcha (Gosa galchu), Gadaan nama daare daara baasa. Kanneen kun isaan muraasa yoo ta’an faayidaan Gadaa hedduu dha. Raawwiin seera

tumaafi seera mura'alaagaa mataa isaa kan danda'e qaba. "Warri seera tuman Gadaa sadarkaa Raabaati" Dirribii (2012:289). Namni kamuu callisee seera tumuus ta'ee muruu hin danda'u; Sababni isaa seerri isa dhorku ni jira waan ta'eef. Akkasumas abbaan aangoo seericha galmaan ga'uu danda'u muudamee argama.

Roobalee Taaddasaa (2015:78). Sirni Gadaa mallattoo eenyummaa saba Oromoo yoo ta'u:

G: Gaaddisa Odaa Saba Oromootii jalatti tokko haa taanu!

A: Amantii Waaqeffannaatii Haa hordofnuu!

D: Dimokiraasii Saba Oromootii Ittiin haabullu!

A: Afaan Oromootii Ittiin haa hojjannu!

A: Aaddee Oromiyaatii Bilisummaa isiitiif Haa falmannu!

Ulaagaa Oromummaa kana kan hin guunne eenyu illee hogganaa saba Oromoo hinta'u jechuun faayidaa sirna Gadaa bifa gabaabaadhaan lafa kaayeeti jira.

2.3.2.3. Gosoota Sirna Gadaa

Gadaan gosoota shan qaba. Gosoonni kun maqaa garee bara saddeet saddeetin aangoo wal jijjiiruti. Haaluma kanaan maqaa adda addaatiin Shanan Gadaa Oromoo jedhamanii waa mmamu Dirribii (2009:210), Maqaan Shanan Gadaa Oromoo bara dhibba 16^{ffaa} keessa maal akka ture barreessan seenaa Abbaa Baahiree haala itti aanuun barreessee jira. Isaanis; Meelbaa, Muudana, Kiilolee, Michilleefi Biifollee yoo ta'u, kan ijjoollae immoo Harmuufa, Roobalee, Birmajii, Mul'atafi Jabanaa jedhamu jechuun barreessee jira.

Barreessaan kun diina Oromoo ta'us dhugaa jiru barreessera. Kun immoo tooftaa umman ni Oromoo itti faayyadamuunaangoo walirraa fuudhanii biyya bulchuufi diina ofirra ittisuufakka isaaniiif tolutti kan mijjeeffatanidha. Akkanaa gosoonni Gadaa kan mul'atanii argamanis bakka adda addaatti garaagarummaa qabu. Akka fakkeenyaatti yoo ilaallegiddugaleessa Oromiyaatti, Birmajii, Horata, Duuloo, Meelbafi Roobalee jedhamu.

Achuma giddugaleessuma kana keessattis garaagarummaa qabaachuu ni danda'u. Namni tokko guyyaa dhalatee eegalee miseensa Gadaa ta'a. Innis Gadaa keessa dhalate sana irraa ka'uudhan lakkaawachuu eegala. Isa booda Gadaatti dabalamuun miseensa ta'a. Bakkaa tokko tokkotti immoo Gadaa abbaa isaa lakkaawwatee miseensa Gadaa ta'a. Kun immoo garaagarummaa cimaa uumuu nidanda'a. Garaagarummaan mul'atu

kunis yeroo baay'ee namootatti gaaffii ta'a. Kun ta'uu kan danda'eef sababa bal'ina lafaa, baay'ina ummataa, addaan fageenyaafi waantota garaagaraa ta'uu mala. Haata'uu malee wanti hubachuu dandeenyu Gadaan tokkicha ta'uu isaa beekuun barbaachisaadha.

Sabni Oromoo waggaa saddeet saddeetiin aangoo walirraa kan fuudhu yoo ta'u, waggaa afurtama afurtamaan immoo yeroo tokko aangoo kan qabatan paartii shanan Gadaa qaba. Kanaaf dhaloonni Oromoo kamiyyuu guyyaa itti dhalatee kaasee paartilee shanan Gadaa kanaan hammatamanii miseensa Gadaa tokkoo ta'u. Warqinaa (2008:23). Yaadni kun paartii Gadaa yoo jedhu, gogeessa ykn gosa Gadaa jechuudha. Akkasumas dhaloonni haaraan tokko yeroo dhalatu miseensa Gadaa keessaa dhalatee akka ta'u ibsa. Gama biraatiin miseensi Gadaa tokko waggaa saddeet qofaaf aangoo irra tura. Isa booda karaa nagaafi jaalalaan miseensa itti aanuuf dabarsa. Garaagarummaa gosoota bulchiinsa Gadaa ilaalchisee Dirribii (2009:260) yoo ibsu;

Gabatee 1. Garaagarummaa gosoota Bulchiinsa (Gogeessa) Gadaa ibsu

Boorana	Gujii	Ituu (Humbannaa)	Arsii	Tuulama	Macca
Moggisa	Harmuuf	Horata	Birmajii	Birmajii	Birnajjii
Sabbaaqa	Roobalee	Sabbaaqa	Roobalee	Michillee/ Muudana	Michille e
Libaasa	Muudana	Dhiphisa (Badhaadha)	Bahara	Duuloo /Halchiisa	Duuloo
Daraara	Halchiisa	Fadata	Horata	Meelbaa/Horata	Horota
Mardiida	Alana	Daraaraa	Bultuma	Roobalee	Roobale e

Maqaan Gadaa kun sababa adda addatiin jijjiiramaa ykn waljala qaxxaamura malee Gadaan shanuma,"Dirribii (2009:210-211).

Booranatti maqaan Moggaasa, Sabbaaqa, Libaasa, Daraaraafi Mardiida jedhamankun maqaa Gadaati malee, maqaa gogeessa Gadaa miti. (Isuma; 2009: 260).

Akka walii galaatti, gogeessi Gadaa Oromoo bakka addaa addaatti maqaan waljala jijjiiramuun yookiin adda ta'uun isaa shanan Gadaa miti yookiin Gadaan shan miti nama hinjechisiisu. Kunis barreessitoonni bifa gara garaan haa ibsan malee, miseensonni Gadaa shan qofa akka ta'an bifa adda addaatiin barreessitoonni ibsanii jiru.

Akka abbaan Gadaa Roobalee Abbaa Soorii (2012:23) ibsutti, sabni Oromoo waggaa saddeettama aangoo irra turanii kan walirra fudhatan, waggaa afurtama immoo yeroo aangoo kan qabatan paartiilee Gadaa shan of keessa qaba jedha. Kuni immoo, dhaloonni kamiyyuu, guyyaa itti dhalatee eegalee, paartiilee sahanaan Gadaa kanaan hammatama jechuun ibsa.

Akka inni ibsutti, duraa duubni isaa kan hammatamu, shanan Gadaa keessaa miseensa isaa tokko ta'uudhaani jedha. Innis sirna Gadaa kana keessatti, paartii jechuun, gurmaa'ina dinagdee, hiyyeessaafi sooreessa hinjedhin tartiiba dhaloota angafaafi quxisuu irratti kan hundeeffamu mirga walqixximmaa hawaasichaa ta'uu isaa ibsa Isuma (F:23).

Gama biraatiin Gadaa Melba (1988:14) akka ibsutti Oromoo Boorona biratti Gadaan shan ta'uufi aangoo lubummaa qabachuuf waggaa afurtama marsaa keessa turuu akka qaban erga ibsee booda, maqaaleen kanneen bakkaa bakkatti garaagarummaa akka qaban dubbata. Haata'uu malee, ummata hedduu biratti, Gadaan shan akka ta'e kan ibsuudha.

2.3.2.4. Sadarkaalee Gadaa

Sadarkaaleen Gadaa haaluma maqaaleen adda adda ta'an isaanis garaagara. Kunis akka Asmaroon (1973:50-51)fi Gada Melba (1988:11) akka ibsanitti, sadarkaalee Gadaa kana dhalootaafi umrii waliin walqabsiisu. Kunis dhaloota kan jedhamu, nomoota umrii walfakkaatu qabaniidha jedhu. Akka seera Gadaa Booranaatti, hiriya jedhamaniiti waamamu. Hiriyyoonni kunis immoo waggoota saddeet saddeetiin kan lakkaawamaniidha.

Dabalataan Gada Melba (1988:11) yoo ibsu, “-----members of an age set all born in the period of ones Gada rule of eight and Gada grade” jechuun ibsa. Kunis kan mul'isu umrii jechuun kan danda'amu, sadarkaalee hiriyyoonni tokko keessa darbaniidha jedha.

Akka waliigalaatti bu'uura kana irraa ka'uun yoo ilaalle Gadaan namoota umriidhaan kan walitti fidu yoo jenne nama hin shakkisiisu. Sababni isaas nammoonni gaheefi dirqama isaanitti laatame bahachuu akka qaban, sadarkaan, umrii isaaniitiifi miseensa saaniitti qooduun gahee hojii isaanii beeksisuu ta'a.

2.4 Sirna Gadaa Naffuroo

Osoo Sirni Gadaa Naffuroo hin hundeeffamiin dura uummanni Oromoo Sirna Gadaa tumatee giddugaleessa isaanii bakka adda addaa godhatanii ittiin walbulchaa akka turan ni himama. Iddooleen giddugaleessa sirna Gadaa Oromoo ta`uun tajaajilaa turan keessaa muraasni Odaa Nabee, Odaa Bisil, Odaa Roobaafi Odaa Bulluq isaan hangafa turan jedhama. Kanneen keessaa caffee Bulluq isa quxusuudha. Bulluq jaarraa 16^{ffaa} keessa wiirtuu caffee warra Jaawwii jalqabaa kessaatti seera ittiin bulmaataa tumatanidha. Hundeesitoonni caffichaas Gidda, Amurruu, Limmuu, Eebantuu, Jimma, Guduruu, Kiiramu, Calliyaafi Horrodha. (Ginbaar, 2013:35).

Hundeesitoonni caffichaa yeroo dheeraa booda sababa baay`ina uummataafi dhiphina lafaan qabiyyee qubsuma har`a irra jiran kana uummatan. Haaluma kanaan Gidda, Limmuu, Amurruu, Kiiramuufi Eebantuu baroota jalqabaa 1800 keessa Angar gama naannoo laga Waajjiitti wiirtuu caffee Darabaa hundeeffatan. (Ginbar, 2013:36). Boodarrammoo Gadaan Naffuroo gidduu gala sirna Gadaa Oromoo ilmaan Amurru ta`uun hundeeffame.

Wandimmuu Nagaashiifi Boonii Tasfaayee (2015:237) qopheessa irratti, Bulluq hanga jaarraa 19^{ffaa}tti gidduugala itti bulmaataafi wiirtuu bulchiinsa Gadaafi amantii waaqeffannaa Oromoota qomoo Jaawwii Maccaa ta`ee tajaajileera. Fageenya caffee Bulluq irraa kan ka`eefi sababa konfedereeshinii bulchiinsa Gadaatiin ilmaan Jaawwii Angar gamaa keessattuu Eebantu, Giddaafi Limmuu wiirtuu Gadaa Waajjiitti yoo hundeeffatan, Guduru Qobbootti, Amuru Gadaa Naffurootti akkasumas Jimma Tulluu Kaarraa irratti akka hundeeffatan himama jechuun ibsamee jira.

Sirni Gadaa Naffuroo ilmaan Jaawwiin Aanaa Amurru Ganda Naffurootti akka hundeeffame ni himama. Ilmaan Jaawwii loon isaa keessaa kormaaf iddoo olaanaa kennuun duudhaa isaanii keessatti waan baramedha. Kormi mootiidha; kormi waa beeka; kormi bara beeka jedhu. Iddoo kormi isaanii ciisee ka`uu didetti warra qabiyyee bu`uuraa hundeesanidha. Gadaan Naffuroos bu`uuruma kanaan akka hundeeffame abbootiin seenaafi barreessitoonni ni ibsu.

Yaada kana cimsuun, Ginbaar (2013:17) irratti, hundeeffama Caffee Bulluq ilaalchisee akka ibsutti, qabiyyeen bu`uuraa kan hundeeffame daggal saaqqiwwaniin. Daggal saaqiin hangaftuu faradoo koraniifi lafoo adeeman karaa simbirtuun isaan agarsiistu hordofanii daggalaafi bosona diikaa abiddaan gubuun iddoo kormi isaanii ciisee ka`uu didutti warra qabiyyee bu`uuraa hundeeessanidha jechuun ibsa. Kanaafuu, Gadaan Naffuroos kan hundeeffame kormi ilmaan jaawwii Giddatti galuuf deemanii Ganda Naffuroo iddootti yeroo ammaa Odaan Naffuroo argamu ciisee ka`uu dide akka ta`e maanguddoonniifi abbootiin seenaa himanii jiru.

Caasaan bulchiinsa sirna Gadaa Naffuroo caasaa mootummaa dhaalaa irratti kan bu`uuredha. Aangoon abbaa Gadaa hidda dhaloota angaftuu qofaan kan daangeffamedha. Angaftuun hidda dhaloota ilmaan Amuruu Hoolee waan ta`eef aangoo abbaa Gadaa kan qabatu isaan qofaadha. Sirna mootummaa dhaalaa kanas sirna caasaa bulchiinsa Gadaa Bulluq irraa akka dhaalame bareessitoonni ni ibsu.

Ginbaar (2013:37), jaarraa 19^{ffaa} keessa Oromoota Jaawwii biratti gama hawaasummaa, dinagdeefi sirna bulchiinsaa irratti wayita jijjiiramni bu`uuraa ifatti mul`atedha. Seenaa isaanii keessattis jaarraan kun marfata bu`uuraa ta`ee hubatama. Kunis yerootti haldureen ce`umsa gara mootummaa dhaalaatti warraaqaa deeme ta`uun jaarraa itti olaantummaan Sirna Gadaafi hojimaatni sirnichaa cagangaramuun mulatedha jechuun ibsee jira.

Itti fufees, jijjiiramni mul`ate tokko caffeen Bulluq hoogganntoota abbootii Gadaa hidda dhalootaa hangaftuu keessaa qofa filuufi filatamuun bal`inaan baratamuusaati jechuun barreessamtii armaan olitti maqaa dhahame ibsee jira. Sirna Gadaa Naffuroo irrattis aangoon abbootii Gadaa angaftuu ilmaan Hooleen eegalee daddarbaan dhufee harka abbaa Gadaa Hoolee kan jiraateef muuxannoo caffee Bulluq irraa dhaalanirraa akka ta`e ni himama. Kanaafuu, waggoota dheeraa dura akaakileefi abaabilee isaaniin sirni Gadaa kun raawwatamaa kan ture ta`uu himamee jira.

2.5 Odaa

Ummanni Oromoo bara durii irraa kaasee sirna Gadaa tumatee ittiin wal-bulchaa kan ture Muka ‘Odaa’ jedhamu jalatti akka ta`e seenaan ni addeessaa. Odaan Muka magariisa Damee bal’aafi gaaddisa bal’aa qabuudha. Odaan umamuma isaattuu kan biqilu lafa

baay'ee gabbattuu taateefi lafa bishaan keessaafi irraa lafatti argamu irratti muka marguu dha.

Odaan muka osoo hindaraarre firii dhaluudha. Odaan muka firiin isaa nyaatamtuudha. Ummanni Oromoo muka Odaa kana filatee Odaa jalatti heeraafi seera sirna Gadaa Odaa jalatti tumatee ittiin walbulchaa ture. Ummanni Oromoo muka Odaa jalatti amantii isaa waqeeffataa ture. Mukni Odaa akka Galma Caffee Yaa'iitti itti fayyadama turanidha.

Akka manguddoonni jedhanitti ummanni Oromoo muka Odaa kana kan filateef sababa baayyee qaba. Sababni isaatis Odaan muka baala ballatu muka firiin isaa nyaatamtu, muka bonaafi ganna magariisa taheefi muka jalli isaa bishaanii waan taheef akka isa filatan tahe jechuun dubbatu. Ummanni Oromoo muka Odaa jalatti sirna ayyaaneeffama waggaa saddeettaffaa sirna Gadaa jalatti ayyaneffataa turanidha. Akkasumas muka Odaa jalatti Sirna wal-harkaa fudhiinsaa aangoo gaggeeffata turanidha. Mukni Odaa Ummata Oromoo biratti akka muka iccititiifi muka tikfamaati jechuun itti amanamu, akka wiirtuu amantiifi sirna Gadaa akka tahe maanguddoonni ni ibsu.

Odaan ummata Oromoo Amuruu biratti akka mallattoo nageenyaatiifi tokkummaa ummata Oromooti jedhamee beekama. Kanaaf, uummata Oromoo biratti Odaan muka kabajama, jaalatamaafi muka seenaa ummata Oromoo keessatti iddoo guddaa qabu akka tahe seenaan ni dubbata. Kana malees amalli Odaa biratti argamuufi gara laafummaan, Aannaniin addaan bahuu dhabuu, hiddi gad fagaachuu isaa, muka irratti biqiluus obsaan baadhachuufi k.k.f. amala Ummanni Oromoo uumamaan qabuun waan walfakkaatuuf akka fakkeenya guddaa Sirna Gadaafi Galma lallaba Heeraafi Seeraa akkasumas Ardaa Jilaa Ummata Oromoo tahuun filatameeti jira.

2.6. Sakatta'a Barruu walfakkii

Sakatta'a barruu walfakkii kana keessatti dhimmi Sirna Gadaa Naffuroo fookloorii Oromoo keessatti jedhu waliin walqabataniif qorannooleen hanga ammatti gaggeeffaman, kan qorannoo kanaaf ka'umsa ta'an bal'inaan jiraachuu baatanis sirna Gadaa ilaalcha qorattoota biyya alaafi biyya keessaa biratti maala akka fakkaatu agarsiisuuf yaaliin taasifameera. Kana malees warri jila irratti qorannoo gaggeessan ulaagaa akkami fayyadamuun akka qoqqoodaniifi qaacceessan hubatameera.

Kana ilaalchisee qorannoo muraasa digirii jalqabaatiifi lammataa guuttachuuf hojjetaman tokko tokko akka fakkeenyaatti dhiyaataniiru.

Sakatta'a barruu walfakkii digirii jalqabaa keessatti, gama jilaawwan ummata oromoorratti qorannoowwan gaggeeffaman sakatta'amaniiru. Haaluma kanaan mataduree kana waliin walfakkaachuu baataniis, gama jilaawwan ummata Oromoo irratti kan gaggeeffaman keessaa akka fakkeenyaatti, Gaaddisaa (2014).

Gaaddisaa Gabbisaa (2014) Mata duree “Xiinxala Sirboota Gadaa Aanaa jalduu” mata duree jedhu irratti kan gaggeesse yoo ta’u innis qorannoo isaa kana keessatti kan xiinxale keessaa muraasni haala rawwii sirna Gadaa ibsuufi maalummaa Gadaa hanga tokko ibsuun isaa hanga tokko qorannoo kiyya kana wajjiin kan deemu ta’uu isaati. Haa ta’uu malee qorannoo kanaafi kan Gaaddisa kan adda taasisu kan koo, “Xiinxala Sira Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti jedhu irratti tahee, xiyyeeffannoon isaa yoomessaa hundeeffamaafi raawwilee barbaachisoo sirna Gadaa Naffuroo irratti raawwatu irrattidha. Kan Gaaddisaa immoo, “Xiinxala Sirboota Gadaa Aanaa jalduu” ta’ee afoola sirnicha keessatti mul’atan irratti xiyyeeffachuun isaa addaa isaan taasisa.

Sakatta'a barruu walfakkii digirii lammataa kana jalatti, kan digirii lammaffaa isaanii guuttachuuf hojjataman kan Afaan Oromootiis ta’ee afaan birootiin, akkasumaas kan sabaafi sablammoota biraa irratti hojjataman ni jiru. Garuu mata duree qorannoo kana faana kallattiidhaan qorannoon adeemsifame hin jiru. Isaan keessaa kan akka Abbabaa (2007).

Abbabaan (2007), mata duree “Qaacceessa Sirboota Sirna Gadaa Tuulamaa” jedhurratti digirii lammataa guuttachuuf hojjateera. Kaninni hojjate kunis muummee Afaan Oromoof i Ogbarruuf dhihaatera. Qaacceessi Sirboota Gadaa Oromoo Tuulamaa kunis aanaalee akka Ada’aa, Lummee, Aqaaqiifi Gimbichurratti kan xiyyeeffatuudha. Kanuma irraa ka’uun sirboonni kun ergaawwan haala jiruufi jireenya namaafi walitti dhufeenya hawaasummaa kan jajjabeessu dha. Qorannoon Abbabaa sirboota sirna Gadaa irratti xiyyeeffatus, waa’ee sirna Gadaa ibsuun isaa hanga tokko qorannoo kanaan walitti dhiyaata. Qorannoo kanaafi kan Abbabaa kan adda taasisu, kan Abbabaa qaaccessa sirboota sirna Gadaa Oromoo Tuulamaarratti malee waa’ee hundeeffamuu sirna Gadaa

Tuulamaa irratti hin xiyyeeffatu. Qorannoon kunimmoo Hundeeffama sirna Gadaa irratti xiyyeeffachuun isaa kan Abbabaa irraa adda ta`a.

Walumaagalatti, qorannoowwan mata duree sakatta'a barruu walfakkii kan digirii jalqabaafi digirii lamataa jechuun kanaa olitti ibsaman mata duree qorannoo koo kana waliin kan isaan walfakkeessu aadaafi duudhaa Oromoo irratti gaggeeffamuu isaaniiti. Kan biraa, immoo haalli afaan qorannoon kun itti taasifame, sabaafi aadaan keessatti gaggeeffameen kan walfakkaatu ta'uun isaanii qorannoo kanaaf gaariidha.

Boqonnaa Sadii: Malleen Qorannoo

Boqonnaan kun mala qorannoon kun jalqabaa hanga xummuraatti ittiin gaggeeffame hammata. Kunis haala waliigala qorannichaa, filannaa hirmaattota qorannichaafi meeshaalee odeeffannoon ittiin sassaabame, qindoomina qorannichaa, mala odeeffannoo qaaccessuufi naamusa qorannichaatu walduraa duubaan dhiyaatee jira.

3.1 Mala Qorannichaa

Malleen qorannaa adda addaa akka jiran hayyoonni raga bahu. Malli qorannoo qulqullinaa malleen jiran keessaa isa tokko. Dastaan (2013:29) gosoota qorannoo yeroo ibsu, qorannoon tokko haala odeeffannoon ittiin funaanamuufi odeeffannoon funaaname sun haala ittiin hiikamu irratti hundaa'ee qorannoo lakkoofsaafi qulqullinaa ta'a jechuudhaan ibsa. Kanarraa ka'uun qorataan gosa qorannoo kanaa yoo himu gosti qorannoo kanaa qorannoo qulqullinaadha.

Dastaa (2013:30) akka ibsetti malli qorannoo qulqullinaa haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookiin amalli hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuun maal akka ta'e akkasumas sababni isaa maal akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu addeessa. Qoratichis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa hojiirra oolcheera. Dastaan (2013:39) mala qorannoo ibsaaf hiika bu'uura tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru, kan ittiin adda baafatu ta'uu isaa ibsa.

Qorataanis yaada armaan olii bu'uura godhachuun gosa qorannaa qulqullinaatti dhimma baheera. Sababni isaas qorannoon qulqullinaa aadaa hawaasaa ibsa waan ta'eefidha. Qorannoon kunis gosa aadaa duudhaa hawaasaa jalatti kan ramadamu irratti waan adeemsifameef mala kanatti dhimma baheeti jira.

3.2 Madda Ragaa Qorannichaa

Qorannoon kun Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti jedhu qofaarratti akka ta'e daangaa qorannichaa keessatti ibsamuun ni yaadatama. Iddoon kun Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Amuruu bakki odeeffannoon irraa argame abbootii Gadaa Naffuroo yeroo ammaafi abbootii seenaafi namoota waa'ee sirna Gadaa

Naffuroo beekan iddoo isaan jiran deemuun odeeffannoon funaaname, dokimantiiwwan garaagaraa Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amurruu keessatti argamanis xiinxalamaniiru.

Naannoo qorannoon tokko itti gaggeeffamu beekuun, hawaasa odeeffannoo irraa funaanan beekuun qoratichaaf danqaa hinta`u. (Mac.Donald 1972:413-414).

3.3 Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa

Qoratich odeeffannoo barbaadu argachuuf, hirmaattota qorannichaaf isa tajaajilan kan filate mala iddattoo mit-carraa (Non probability sampling) kan ta`e iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling) dha. Kana jechuun qorataan tokko beekumsa dhimmichairratti qabu irraa kan ka`e kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda`u murteessuu ilaallata. Akkayyoo kan jedhameef `Akka Kaayyoo` qoratichaatti odeefkennitoota waa`ee sirna Gadaa Naffuroo irratti odeeffannoo naaf kennuu danda`u jedhee amane filachuu waan ta`eefidha.

Qoratichis bu`uuruma kanaan odeefkennitoota waa`ee Sirna Gadaa Naffuroo beekan maanguddootaafi namoota naannoo qorannichi irratti gaggeeffamu keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu danda`an odeeffannoo kennameen walirraa dabarsuun kanneen filatamanidha.

Qoratichi mala iddattoo akkayyaa kana kan filateef waa`ee odeeffannoo isaa irratti namoota beekumsa qabanitti qaama dhimmi irra caalaatti ilaallatu, jechuunis dhimmoota aadaa, seenaafi duudhaa Oromoo waliin walitti hidhannaa qaban naaf argamsiisuu danda`a jedhee waan amaneeffidha. Qorannoo kana keessatti qoratichi filannoo iddattoo isaa kanas hojiiirra osoo hin oolchiin dura odeefkennitoota addaan baafachuuf dursa abbaa Gadaa Naffuroo bira deemuun marii taasiseera. Itti dabaluunis maanguddoo beekamaa odeefkennitoota gaafachuun walqunnamuun gaaffilee barbaachisu gaafachuun haala mijeeffateera.

3.4 Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu, odeeffannoo funaannachuun hojii hangafaati. Odeeffannoon funaaname kunis malleen adda addaatti dhimma bahuun kan

gaggeeffamedha. Isaanis: Afaaffii, Daawwannaa fi dokimantii garaagaraa sakatta`uun lakkoofsaan osoo hinta`iin jechaan ibsuun kan gaggeeffamedha. Yaada kana cimsuun Dastaa (2013:33) MarietJiefi Marieta (2001) wabeeffachuun yoo ibsu, “Qorannaa qulqullinaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaannannu daawwannaa, afaaffii, dokimantii sakatta`uufi meeshaalee dha-argee (audio-visual materials) fayyadamuudha,” jechuun ibsa.

Qoratichis kanuma bu`uura godhachuun qorannoo isaa keessatti malleen armaan olii keessaa mala afaaffii, daawwannaa fi dokimantii xiinxaluun ragaa odeeffannoo walitti qabateeti jira. Qorannoo kana gaggeessuuf madda odeeffannoo lamatti kan gargaaramedha. Isaanis madda raga tokkoffaafi madda raga lammaffaati. Inni tokkoffaan kan argamu aloola bahuun odeeffannoo funaannachuudha. Inni lammaffaan immoo mata duree qorannoo isaa waliin waan walqabatu dokimantii Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amuruu keessatti argamuufi kitaabilee garaagaraa sakatta`uun dubbisuudha.

3.4.1 Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoo funaanuuf fayyadan keessaa isa tokko yoo ta`u, mala kanaan bakka qorannaatti argamuun qabatamaan waan jiru irraa odeeffannoo walitti qabuudha. Tooftaa kanaan dhimma qorannoo kana waliin kan deemu yookiin qorannoo kana waliin walitti hidhatinsa kan qabu waan barbaadame kan ittiin guutamu dursee qopheessuun yookiin yaadannoo battalaa fudhachuun kallattiin ilaaluudha. Kana ilaalchisee qoraticchi Godina Horroo Guduruu Wallaggaa, Aanaa Amuruu bakka Odaan Naffuroo itti argamu “Ganda Naffurootti” argamuun ragaalee adda addaa Odaa Naffuroo ibsan daawwachuun sakatta`uufi suuraalee kaasuun yaadannoo qabateera.

Kaayyoon daawwannaa deebii odeeffannitoonni afaaffiin deebisan mirkaneessuudha (Dastaa, 2013:34). Waanti namni hojjetu kan dubbatu irraa adda ta`uu waan danda`uuf, daawwannaan fudhatamummaafi amansiisummaa qorannichaa dabaluu danda`a. Daawwannaan adeemsa namni tokko haala karoora isaan walitti dhufeenya qabuun waanta haala qabatamaa keessatti argamu waraabuu, qooduu, amala nama dhuunfaa kallattiin ilaaluudha.

Qorataanis akka karoora isaatti gaafa guyyaa (06/03/2009) daawwannaasaa gaggeessuuf qophaa`us rakkoon isa mudateera. Sababnisaas bara kana biyyiittiin “Komaand Postiin” bulaa waan jirtuuf hawaasni akka barbaadetti duudhaasaa kabajuu hindanda`u. Kanaafuu, yoomessa uumamaa argachuu dhabus yoomessa nam-tolchee (artificial setting) uumee daawwachuuf murteessuun qaama dhimmi ilaalaturra adeemsa hedduu keessa dabrsuun Abbaa Gadaa qabatee bakka Odaa Naffurootti argamuun waan jiru daawwachuun yaadannoo battalaa qabachuun odeeffannoo walitti qabateera.

Walumaagalatti, daawwannaan kun bifa daawwatamuun yaadannoo battalaa fudhachuun waan fakkeeffamuun hojjetamerratti hundaa`uun haala ayyaana Sirna Gadaa Naffuroo keessatti raawwatamu daawwachuun akkasumas suuraa Odaa Naffuroo kaasuun ragaan walitti qabameeti jira.

3.4.2 Af-gaaffii

Qorannoo adeemsifamee jiru kanaaf af-gaaffiin mala odeeffannoo funaanuu keessaa isa tokkodha. Mala kanaan gaaffilee mata-duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qaban dursee qopheessuun iddattootaaf dhiyeessuun odeeffannoo walitti qabadheera. Af-gaaffiin gaaffilee afaanii banaa ta`an odeeffannoo walitti qabachuudhaaf bakka guddaa qaba. Meriyam Sh. (1998:176), “...give sample opportunity to probe for clarification and ask questions appropriate the respondents knowledge involvement status,” jechuun ibsa. Af-gaaffiin meeshaalee odeeffannoo funaanuuf gargaaran keessaa isa tokkodha. Kanaafuu, qorannoo kana keessatti odeeffannoo sassaabuuf af-gaaffii hincaaseffamnetu hojiirra oolee jira.

Qorannoo kanarratti gaaffileen qophaa`an dhiyaataniiru. Gaaffileen qindaa`an kunneenis muuxannoo kitaabilee qorannoo garaagaraafi muuxannoo jiruu irraa ka`uuni. Gaaffileen kunis gaaffilee banaadha.

Gaaffileen banaa bu`uura gaaffilee deebii murtaa`aa argachuu irratti xiyyeeffatan osoo hintaane Walumaagalatti, gaaffileen afgaaffii keessatti osoo hindhiyaatiin hafan, adeemsa daawwannaa aloolaa keessatti mul`atan yoo jiraatanis, adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumaman kan guutan ta`uusaati.

Af-gaaffiin odeefkennitoota qorannichaan kan gaafatamuun kan deebi`anidha. Dhimmichi akka ifa ta`uu danda`uuf odeefkennitoonniifi qorataan fuulleetti walgahanii odeeffannoo waliif kan kennanidha. Hayyoonni tokko tokko faayidaa mala kanaa kallattumaan ibsu, Punch (1998), “The interview is one of the main data collection tool in qualitative research. It is a very good way of assessing people perceptions,” jedha. Akka yaada kanarraa hubanutti afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa funaansa raga murteessaa ta`uu isaa ibsa.

Haaluma kanaan odeefkennitoonni hirmaatan, Abbaa Gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa, namoota seenaa waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amurruu, maanguddoota umurii argaa dhageettii dheeraa qaban af-gaaffii kanarraa qooda fudhatanii jiru.

Namoota kanneeniif af-gaaffiin dhiyaate baay`inni isaa toorba yoo ta`u, gaaffileen afaanii hundi isaanii muuxannoo jireenya isaaniirratti hundaa`uun kan deebi`udha. Namoonni af-gaaffii irratti hirmaatan dhiira kudha saddeetiifi dubartii sadii waliigala digdamii tokko ta`u jechuudha. Namoonni af-gaaffii irratti hirmaatanis gabatee armaan gadii keessatti dhiyaatanii jiru.

Gabatee 2: Namoota Af-Gaaffii irratti Hirmaatan.

Lakk .	Maqaa Namootaa	Koorniya a	Umurii	Ganda	Gahee Hojii
1	Obbo Nagaraa Wayyeessaa	Dhi	63	Oborraa	Abbaa Gadaa
2	Obbo Qanaatee Fayisaa	Dhi	59	Walqixxee	Abbootii Seenaa
3	Obbo Taakkalaa Bakaree	Dhi	62	Oborraa	Itti Gaafatamaa Waajjira/A/T/Aanaa Amurruu Duraanii
4	Obbo Deesaa Goobanaa	Dhi	58	Naffuroo	Maanguddoo biyyaa
5	Obbo Dhinsaa Dhugumaa	Dhi	67	Ejeree	Maanguddoo Biyyaa
6	Obbo Waaqoo Akkasaa	Dhi	72	Makkanno	Maanguddoo Biyyaa
7	Aadde Duree Aagaa	Du	79	Makkanno	Jaartii argaa dhageettii dheeraa qaban
8	Obbo Gammadaa Bal`is	Dhi	82	Naffuroo	Abbootii Seenaa
9	Obbo Fiqaaduu Shoonee	Dhi	70	Makkanno	Maanguddoo Biyyaa
10	Aadde Deesiftuu Waaqjiraa	Du.	74	Irreessa	Jaartii Biyyaa
11	B/saa Mulugeetaa Bayyana	Dhi	42	Walagee	Abbootii Seenaa
12	Obbo Balaay Dhugumaa	Dhi	61	Makkanno	Maanguddoo Biyyaa
13	Obbo Darajjee Makonnoon	Dhi	52	Oborraa	Maanguddoo Biyyaa
14	Obbo Tashaalee Binagdee	Dhi	50	Goobuu	Maanguddoo Biyyaa
15	Obbo Fayisaa Gammadaa	Dhi	59	Makkanno	Maanguddoo Biyyaa
16	Obbo Taakalaa Qanaatee	Dhi	48	Oborraa	Hojjetaa Waajjira A/T/Aanaa Amurruu
17	Aadde Xajjituu Dheeressaa	Du b.	64	Madaal	Jaartii argaa dhageettii dheeraa qaban
18	Obbo Rabbirraa Fiqaaduu	Dhi	32	Ejeree	Hojjetaa Waajjira Lafa Baadiyaa
19	Obbo Zalaalam Nugusaa	Dhi	31	Oborraa	Hojjetaa Waajjira Kunuusa Qabeenya Uumamaa
20	Obbo Tafarraa Amanuu	Dhi	35	Goobuu	Hojjetaa WA/T/A/Amurruu
21	Obbo Raggasaa Gammadaa	Dhi	59	Naffuroo	Maanguddoo Biyyaa

3.5 Meeshaalee Ragaan Itti Funaaname

Qorannoo qoratamu tokko keessatti raga funaanuuf meeshaaleen dhimma itti bahaman osoo hin barbaachisiin hin hafan. Qorataanis qorannoo isaa keessatti meeshaalee akka kaameraa, dijitaala kaameraa sagaleefi vidiyoo waraabu dhimma itti baheera. Meeshaaleen kunneenis irra caalaatti qorannoo isaatiif waan bakka guddaa qabaniif adeemsa daawwannaa aloolaafi gaaffii Afaanii keessatti hayyama odeefkennitootaafi

hojjettoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amuruutiin itti tajaajilamee jira. Odeeffannoon meeshaalee kanaan fayyadamuun walitti qabamanis qoratichaan irra caalaan isaanii gara barreeffamaatti jijjiiramuun dhiyaataniiiru. Suuraaleen kaafaman muraasnis waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamuun dhiyaatanii jiru.

3.6 Qindoomina Qorannoo

Qorannoon kun mata duree “Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti,” jedhu irratti gaggeeffamee, boqonnaa shanitti qoodamee kan qophaa`edha. Haaluma kanaan boqonnaan tokko seensa qorannichaa ta`ee qaphxiilee hammatamuu qaban kanneen akka seenduubee, ka`umsa qorannichaa, kaayyoo, barbaachisummaafi daangaa qorannoon kun itti gaggeeffamedha. Dabalataanis hanqinoota hojii qorannoo kana keessatti mul`atan duraa duubummaa isaa qabatee tarreeffameefi odeeffannoo naannoo qorannoon irratti gaggeeffame qabatee jira.

Boqonnaa lama keessatti immoo barruulee mata duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qabaniifi dhimmoota walfakkaataa of keessaa qaban sirriitti ilaalamaniiru. Boqonnaa sadaffaanis haaluma kanaan, mala qorannichi itti gaggeeffame, filannoo iddattoo qorannichaa, maloota iddattoofi hirmaattota qorannichaa, maloota odeeffannoon ittiin walitti qabame, meeshaalee funaansa ragaaf hojii irra oolaniifi naamusni qorannoo kan keessatti hammatamedha.

Boqonnaa afur keessatti yaada hayyoota boqonnaa lama keessatti ibsamaniifi gaaffilee afgaaffii, xiinxala dookumantiifi daawwannaa irratti hundaa`uudhaan xiinxalliin sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti gaggeeffameeti jira. Dabalataanis hojiin daawwannaa aloolaatiiniifi gaaffii afaaniin odeefkennitootarraa meeshaalee funaansa raga fayyadamuun sassaabaman waa`ee Sirna Gadaa Naffuroo waliin walqabatanii raga funaaname gara barreeffamaatti jijjiiramuun ibsa bal`aa waliin dhiyaatanii jiru.

3.7 Mala Odeeffannoo Qaaccessuufi Hiikuu

Odeeffannoon walitti qabame mala qorannoo qulqullinaan (qualitative) kan qaaceffamedha. Sababni isaas, odeeffannoo hirmaattota irraa afgaaffiifi daawwannaan walitti qabame qindeessee, gosa gosaan qoqqooduun dhiyaatee jira.

Raga walitti qabuufi qindeessuu keessatti adeemsi qulqullinaan ragaa sana ibsuu jiraachuun barbaachisaadha. Qulqullinni gosa qorannoo kamiyyu qulqullina adeemsa ragaa sassaabuufi qindeessuun kan walqabate ta`uu danda`a. Ragaalee walitti qabuuf adeemsa filannoo iddattoorraa jalqabamee mala odeeffannoo funaanuun ragaa walitti qabuuti. Ragaan afgaaffiifi daawwannaa erga walitti qabamee booda haala walitti dhufeenya isaaniin walitti qabee jechaan ibsuun kan gaggeeffamedha.

3.8 Naamusa Qorannoo

Qorannoon kamiyyu adeemsa ittiin abbaa dhimmichatti dhiyaachuun waan barbaadan sana irraa argachuun danda`amu beekuun barbaachisaadha. Qorataan haala kana keessatti hawaasa sana bira deemuun akka isaaniitti yaaduufi buluun, isaan fakkaatee odeeffannoo barbaachisaa ta`e argachuun qulqullina qorannichaaf murteessaadha. Adeemsa kanaan qorataanis hawaasa kana keessatti waan guddateef haala uffannaa, safuu, aadaa hawaasaa, amantii, jechoota saalfiifi kabajaa, bakka namootni itti argamuu qabaniifi argamuu hinqabne addaan baasee waanta hubatee beekuuf naamusa ogummaa eegee haaluma gaariin walii galuun qorannichi adeemsifameera.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaa

Boqonnaa kana keessatti qaaccessa ragaalee maddawwan adda addaa irraa mala funaansa raga boqonnaa sadii jalatti ibsamaniin dhimma bahuun funaanamantu dhihaate. Isaanis kan akka odeeffannoo daawwannaa, af-gaaffiifi dookumantii xiinxaluun walitti qabaman yoo ta'an haala qabatamaa keessatti dhiyaataniifi qabiyyee isaanii irratti hundaa'uun xiinxalamaniiru. Haaluma kanaan xiyyeeffannoon qorannaa kanaa inni guddaan xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo jedhu irratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, yoomessa hundeeffama sirna Gadaa Naffuroo Fooklooriin Oromoo keessatti, raawwilee barbaachisoo Sirna Gadaa Naffuroo keessatti raawwataman, waldhabdeen akka sirna Gadaa Naffurootti akkamiin akka furamu, Sirni Gadaa Naffuroo waggaa keessatti al-meeqa akka kabajamuufi hiikni mallattoo muka Odaa Naffuroof kennamu maal akka ta'e ibsamaniiru.

4.1. Hundeeffama Gadaa Naffuroo

Osoo sirni Gadaa Naffuroo hin hundeeffamiin hawaasni Oromoo Amuruu gidduu galeessaa isaanii Odaa Bulluq godhatanii sirna Gadaa Bulluqiin akka bulaa turan abbootiin seenaa himanii jiru. Sirni Gadaa Bulluq ilmaan Jaawwiif sirna ittiin bulmaata isaanii akka ta'e odeeffannoon argame ni mul'isa. Ilmaan Jaawwii kanneen jedhaman; Gidda, Amuruu, Limmuu, Eebantuu, Jimma, Guduruu, Horroo, Gudayyaafi Iluudha. Salgan Jaawwii kun duudhaafi amantii isaanii sirna Gadaa Bulluqiin gaggeeffataa akka turan himamee jira.

Akka odeeff kennitoonni jedhanitti hundeesitoonni caffee Bulluq yeroo dheeraa booda sababa baay'ina uummataafi dhiphina lafaa irraa kan ka'e qabiyyeefi qubsumma har'a irra jiran kan uummatanidha jechuun himameera. Fageenya caffee Bulluq irraa kan ka'eefi sababa konfedereeshinii bulchiinsa Gadaatiin ilmaan Jaawwii Angar gamaa keessattuu Eebantuu, Giddaafi Limmuu wiirtuu Gadaa Waajjiitti yoo hundeeffatan, Amuru Gadaa Naffurootti akka hundeeffatan himamee jira (Obbo Taakkalaa Bakaree, 09/05/2009, Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

4.1.1. Haala Hundeeffama Sirna Gadaa Naffuroo

Sirni Gadaan Naffuroo erga hundeeffamee gidduugaleessa galateeffannaa, dhibaafannaa, kadhannaafi sirna ittiin bulmaata uummata Oromoo Amuruu tahee tajaajiluu akka jalqabe maanguddoonni argaa dhageettii dheeraa qaban ragaa bahanii jiru.

Haala hundeeffama sirna Gadaa Naffuroo ilaalchisee maanguddoonni Amuruu haala armaan gadiitti ibsameen himanii jiru. Sirni Gadaa Naffuroo yoom akka eegaleefi eenyuun akka eegale ifatti beekamuu baatus sirna ittiin bulmaata uummata Oromoo Amuruuti. Gadaan Naffuroo galateeffannaa, daddarbaafi dhibaafannaa warra Kumsaa Gojeb kan naannoo Madaal jedhamu jiraataa turaniin eegale. Kumsaa Gojeb Guutee sanyii Hoolee angafa ilmaan Amuruuti. Gadaan Naffuroo Gadaa Hooleen kan eegale ta'ee daddarbaan dhufee hanga ammaatti harka sanyii ilmaan Hoolee jira. Kunimmoo adeemsa aangoo sirna Gadaa Oromoo akka waliigalaatti jiru kan faallessu yoo ta'us, adeemsa sirna Gadaa Caffee Bulluq iraa akka dhaalame ni himama. Innis ilmaan Jaawwii biratti hundeeffama Caffee Darabaafi Qobboo jedhamee kan beekamu irraa kan madde akka ta'e ni himama.

Sirni Gadaa Naffuroo kan inni ittiin beekamu galateeffannaa, dhibaafannaafi kadhannaa irratti yoo ta'u, kunis waaqa Ganna gurraacha nagaan isaan baasee gara Birraatti isaan ceesise, waaqa balaa beelaa isaan oolchee quufaan isaan badhaase kana galateeffachuufi daddarbuu irratti kan xiyyeeffatu akka ta'e himamee jira.

Dhalootni itti aananii dhufanis waggaa waggaan kana raawwachaa dhalootaa dhalootatti daddabarsaa dhaloota hanga bara 1948ti jiraataa turaniin ga'aniiru. Bara 1948ttis bakka kabaja ayyaana irreeffannaa malkaa Dar'oo jedhamutti kabajamee dhaabbate. Sababni dhaabbateefis yeroo sanatti Abbaa Gadaa kan turan nama Kumsaa Gojeb Guutee jedhamu ture. Kabaja ayyaana Irreeffannaa kanarrattis Obbo Kumsaan aangoo abbaa Gadummaa isaanii dabrsaan qomoo Hoolee kan ta'e Obbo Bayyaan Mootiitti laatani. Sababa inni itti aangoo kenneefis, ofiisaa bakka sana gadhiisee gara biyya Agamsaa jedhamu deemuun lafa bal'inaan qotuun ijoollee isaanii guddifachuuf ture. Obbo Bayyaan Mootiis Abbaa Gadaa ta'anii osoo gaggeessaa jiranii ulaagaa abbaa Gadaa tokkorraa eegamuu qabu laaffisuu eegalan. Deemsa keessa hawaasnis laaffisaa dhufe.

Aadaa duraan ture kana kabajuun laaffachuu eegale. Osoo kanaan jiruu seerri mootummaa yeroo sana tures hawaasni akka barbaadetti aadaa, afaaniifi seenaasaa ibsachuu waan mormuuf, sirni Gadaa Naffuroo guutummaatti addaan citee yeroo dheeraaf ture.

Yeroo sanatti dhibbaan qaama mootummaa abbaa hirree Hayilessilaaseen, akka hawaasni Oromoo aadaa isaa hinibsanne, hinkabachiifanne, hawaasni gara araddaalee jilaa deemuun waaqa isaanii hingalateeffanne ta'aa tureera. Gadaa isaanii akka hinbulle, seeraafi heera ittiin bulmaataa akka hintumanne taasisuun dhiibbaa Gadaa Naffuroo kanarraan gahaa tureera. Haata'u malee, cunqursaan kun waggoota dheeraa lakkoofsisuuyy, hawaasni naannoo kanaa mana manasaatti dhoksaatti aadaafi duudhaa isaanii ganamaa gaggeeffachaa akka turan maanguddoonni raga bahanii jiru. Waggootan dheeraa booda sirni Gadaa Naffuroo bifa ho'aan kabajamuu kan eegale bara 1998tii asitti deebi'ee bifa haaraan eegalamee har'aan gahee jira jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Bakaree, 09/05/2009).

Gama biraatiin maanguddoonni Amurruu hundeeffama Gadaa Naffuroo Fooklooriin walqabsiisanii raaguun seeneffama dhugaarratti hundaa'e fayyadamuun ni seeneffama jechuun himanii jiru. Yeroo durii Jaawwiiin Macccaa Horroo ka'ee biyya Jaardagaa Jaartee kan yeroo ammaa kana magaalaa Aliboo jedhamtu keessa darbuun Oromoota Amurruu keessa bahuun Giddatti gala ture. Osooma deemaa jiruu ganda Naffuroo jedhamtu yeroo ga'u aduun itti dhihe. Kanarraa kan ka'e Jaawwiin Maccaa maatiisaafi horiisaa waliin ganda Naffuroo jedhamu kana bulan. Horii isaa keessaa immoo kormi baay'ee guddaa ta'e tokko kan dafee hin ciifne; yoo ciises dafee kan hin kaane tokko yeroo Naffuroo bulan sana ciisee bulee ganama ka'uu dide. Jaawwiinis akka kormi kun ka'ee deemuuf yaalii taasisus kormi kun ka'ee deemuu hin dandeenye. Kanumarraa kan ka'e Jaawwiin ganamaan ka'ee yoo qajeeluuf ka'u, maanguddoota (jaarsolee) naannoo sanaa walitti qabee, bakki kormi kun ciise iddoo Gadaa haa ta'u jedhee labse. Kana booda eebbisee karaa isaa itti fufe. Kanumarraa ka'uun hawaasni Oromoo Amurruu walga'ee Gadaafi bakka kanatti amanee hangaftuu filatee, seera ittiin bulmaataa tumatee; Gadaa filachuudhaan Gadaas waggaa saddeet saddeetitti jijjiirratee hanga bara 1948 tti wal bulchaa tureera jechuun himameera (A/Gadaa Nagaraa Wayyeessaa, 12/05/2009).

Asirratti wanti hubatamuu qabu, akka aadaa hawaasa Oromoo Amuruutti kormi iddoo guddaafi kabaja qabaachuusaati. Dallaa tokko keessa yoo kormi tokko jiraate akka mootiitti ilaalama. Horii dura kan deemu kormadha. Horiin dallaa tokkoo akka baay'ataniifis hormaata keessatti gahee guddaa qaba. Yeroo tokko tokko kormi 'waa beeka' jedhama. Akkasumas, 'kormi bara beeka' jedhama. Kormi waa beeka kan jedhamuuf, fakkeenyaaf, karra dallaa maatii abbaa dallaa sanaa (abbaa horii sanaa) ala hatuus haa ta'u namni biroon yoo karra bane kormi dallaa keessaa ni bookkisa. Bookkisa kana dhagahuun warri horii dhufanii dallaa ilaalu. Kormi bara beeka kan jedhameef immoo, yoo ciisee ka'uu didu barri fuulduraa bara quufaa ta'a; ni tola. Barri bara badhaadhinaa ta'a. Kana malees, iddoo kormi sun ciisee ka'uu dide qe'ee abbaa korma sanaa ta'a. Garee hawaasa tokkootu achitti hundeeffama. Jalqaba achi kan qubatu garuu abbaa korma sanaati jechuun himamee jira. (Obbo Nagaraa Wayyeessaa, 12/05/2009, Obbo Qanaatee Fayisaa, 14/05/2009).

Yaada maanguddoota kanaarraa kan hubatamu hawaasni Oromoo Amuruu duudhaa isaanii keessatti kormaaf ilaacha isaan qaban kan mul'isudha. Ilmaan Jaawwii bakka kormi isaanii ciisee ka'uu didetti warra qabiyyee bu'uuraa hundeessanidha. Bakki kormi ciisee ka'uu dide kun bakka ayyaantuu, barri sunis bara badhaadhinaa akka ta'e amanu. Gadaan Naffuroos duudhaa kanarraa ka'uun akka hundeeffame odeeffannoon maanguddootarraa argame ni mul'isa.

4.1.2. Sirni Kabaja Gadaa Naffuroo Waggaatti Al Meeqa Akka Kabajamu

Sirni kabaja ayyaana Gadaa Naffuroo waggaa keessatti al meeqa akka kabajamu ilaalchisee odeeffennitoonni akka itti aanutti himanii jiru. Sirni kabaja Gadaa Naffuroo waggaa keessatti al-lama kabajama. Kunis waqtii Birraafi Arfaasaadha. Waqtiilee kana lamaan kan kabajamuufis sababa mataasaa qaba jechuun himamee jira.

Waqtii Birraa: kabajni sirna Gadaa Naffuroo waqtii Birraa kabajamu ayyaana irreechaa sababeeffachuun hawaasni Oromoo Amuruu malkaa Dar'ootti irreeffatu. Gadaan Naffuroo galateeffannaa, daddarbaafi dhibaafannaarratti kan bu'uuredha. Waqtii Birraa kanas kan galateeffatan waaqa isaanii dukkana Gannaa isaan eebbisee nagaan booqaa Birraa isaan gahe, waaqa balaa beelaa isaan oolchee nagaan Birraa booqaa isaan gahe,

waaqa cabbii hamaafi lolaa hamaa midhaan isaaniirraa oolche galateeffachuuf waqtii kana sirna Gadaa isaanii kabajatu jechuun himameera (Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

Waqtii Arfaasaa: waqtiin Arfaasaa immoo eebba irratti bu`uureffatee kan kabajamudha. Kunis Arfaasaan dhufaa jiru kan nagaan, kan badhaadhinaa nuuf haa ta`u jedhanii waleebbisuun hojii qonnaa Arfaasaa bara kanaa eegaluuf akka ta`e maanguddoonni himanii jiru. Ebbi kuni kan xiyyeeffatu, akka sangaan gatiittii jabaatu, akka lolaan karaarra deemu, akka sanyiin karaa nagaan biqilu, akka kormi yaabu, rimaan qabatu, akka bakakkaa hamaan uummata hinmiine, roobni yeroo dabarsee uummanni akka hinbeelofne, cabbie hamaan dhufee midhaan akka hinmiine kanneen jedhanirratti xiyyeeffachuun wal-eebbisu. Sirni eebbaa kunis angaftuu dhaloota Amurruu kan ta`e Hooleedhaan eebbifama. Ebbi angaftuu Amurruu Hoolee haala armaan gadiin dhiyaatee jira.

Amuru nagaadha ----- Nagaadha.
Haleelu nagaadha ----- nagaadha.
Sooddo Nagaadha ----- nagaadha.
Beera nagaadha ----- nagaadha.
Gadaan keenya nagaadha ----- Nagaadha.
Kan nagaan nu bulche nagaan nu haa oolchu ----- nu haa oolchu.
Kan nagaan nu oolche nagaan nu haa bulchu ----- nu haa bulchu.
Arfaasaa gaarii nuuf haa godhu ----- haa godhu.
Sangaan gatiittii haa jabaatu ----- haa jabaatu.
Rooba nagaan nuuf haa godhu ----- haa godhu.
Cabbii hamaa nu haa oolchu ----- haa oolchu.
Bakakkaa hamaa nu haa oolchu ----- haa oolchu.
Lolaan karaarra haa deemu ----- haa deemu.
Kormi cirri haa ta`u ----- haa ta`u.
Rimaan happee haa ta`u ----- haa ta`u.

Arfaasaa nagaa nuuf haa ta'u ----- haa ta'u jechuun wal eebbifatu jechuun himamee jira (Obbo Qanaatee Fayisaa, (16/04/2009), Obbo Raggasaa Gammadaa (28/05/2009), Obbo Tashaalee Binagdee (29/05/2009).

Akka yaada maanguddootarraa argametti sirni kabaja Gadaa Naffuroo waggaa keessatti al-lama waqtii Birraafi Arfaasaa kabajama jechuun himama. Sababni isaas waqtii Birraa galateeffannaadha. Innis waaqa dukkana Gannaa isaan baasee booqaa Birraan isaan gahe galateeffachuudha. Waqtii Arfaasaa immoo eebba irratti bu'uureffachuun bakka Odaa Naffurootti walgahuun kabajatu. Kunis Arfaasaan bara kanaa kan nagaa, kan gammachuufi badhaadhinaa nuuf haa godhu jechuun hawaasni Oromoo Amuruu bakka Odaa Naffurootti walgahuun wal eebbifatanii hojii qonnaa bara kanaa eegaluu akka danda'an qorataan odeeff kennitoota isaarra odeeffannoo kana kan argate ta'uusaa ibsee jira.

4.1.3. Argamaafi Hiika Mallattoo Muka Odaa Naffuroo

Odaan Naffuroo kan argamu bulchiinsa mootummaa naannoo Oromiyaa, Godina Horroo Guduruu, Aanaa Amuruu keessatti argama. Odaan Naffuroo magaalaa guddittii Oromiyaa, Finfinneerraa kilomeetira dhibba afuriifi kudhan, magaalaa guddittii Godina Horroo Guduruu Wallaggaa irraa kilometira jaatamii saddeet, Aanaa Amuruu magaalaa Oborraa irraa kilometira sadii kallattii Dhihaan ganda Naffuroo jedhamtutti argama.

Akka maanguddoonni himanitti mukti Odaa sirni Gadaa Naffuroo jalatti kabajamu isa yeroo ammaa kana jiru miti. Odaan Naffuroo inni yeroo durii akaakileefi abaabileen isaanii sirna Gadaa jalatti kabajatan hundee tokkoon lafaa ka'ee mataa isaarratti dameewwan adda addaatti dagaagee kan dhaabbatudha. Akka isa amma jiru kanaa hundee sadiin lafaa ka'ee walitti dhufee tokko ta'uun dameewwan adda addaatti dagaagee jiru kanaa akka hintaane himamee jira.

Odaan durii kun umurii dheeraa turuu irraan kan ka'e dulloomee jige. Odaan kun jigus hiddi muka kanaa osoo hinbadiin gufuun isaa iddoosaa hingadhiisne. Oromoon “Iji baddus iddoon ijaa hinbaddu,” jedhee mammaaku sana mukti kun dulloomee kufus gufuun isaa hinbadne.

Yeroo booda gufuu muka kanaarratti mukti biroo “gatamaa” jedhamu biqile. Gatamaan muka jabaataa hintaanefi yeroo baay`ee muka biroorratti kan biqiludha. Akkuma Suura armaan gadiirratti argamu dame isa gufuu Odaa duraaniirratti biqile malee hundeen lama mataa mataasaanii danda`anii biqiluudhaan mataarratti sadanuu walitti dhufanii tokko ta`uun dameewwan adda addaatti dagaaganii jiru. Kunimmoo, uumama ajaa`ibsiisaa ta`e. Waa`ee Odaa duranii sun dulloomee kufuufi gatamaan sun irratti biqiluun uumama ajaa`ibsiisaadha jechisiise kana Hawaasni Oromoo Amurruu fakkoommii hedduu kennuun seenessanii jiru.

Akka yaada maanguddootaatti Odaan duraan ture hundeen isaa tokko qofaa ta`uunsaa salgan ilmaan Jaawwii tokko ta`uu agarsiisa. Caasaa hidda dhaloota ilmaan Jaawwii boqonnaa tokkoffaa qorannoo kanaa keessatti caatoon agarsiifamee jira. Salgan ilmaan Jaawwii kun yeroo durii gidduu galeessa isaanii Odaa Bulluq godhatanii sirna Gadaa Bulluqiin bulaa akka turan maanguddoonni argaa dhageettii dheeraa qaban himanii jiru. Yeroo sanatti salgan Jaawwii kun naannoo Horroo jedhamu jiraataa akka turan himameera. Boodarra sababa dhiphina lafaafi baay`ina uummataarraa kan ka`e daangaa lafa isaanii babal`ifatanii qabiyyee fi qubsuma ammaa kana uummatani jechuun himamee jira. Fageenya caffee Bulluq irraa kan ka`e ilmaan Jaawwii kun naannoo naannoo isaaniitti sirna Gadaa hundeeffataniiru. Sirni Gadaa isaan hundeeffatan kunis caasaa bulchiinsa sirna Gadaa Bulluq bu`uureffatee akka ta`e himamee jira (Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

Maanguddoonni akka himanitti yaada olitti ibsame waliin walqabsiisaniis hiiikni Odaa Naffuroo kennamu ni jira. Odaan duraan ture dulloomee jiguun isaa, ilmaan Jaawwii sirna Gadaa Bulluqiin bulaa turan daangaa lafa isaanii babal`ifachuun Gadaa Bulluq irraa waan fagaataniif sirni Gadaa Bulluq laafuusaa agarsiisa jechuun himamee jira.

Odaan Naffuroo inni yeroo ammaa kana hundee sadiin deebi`ee lafaa ka`ee walitti dhufee tokko ta`uun isaammoo, ilmaan Jaawwii bakka garaa garaa jiraatanii, sirna Gadaa naannoo naannoo isaaniitti hundeeffatan bu`uurri isaanii tokko ta`uu agarsiisa. Bu`uurri isaanii kunis sirna Gadaa Bulluq akka ta`e himamee jira (Obbo Taakkalaa Bakaree, 09/05/2009).

Walumaagalatti, akka yaada maanguddootaarraa hubatamutti yaadni armaan olii kun Odaan Naffuroo inni duraan ture jigee Odaan Naffuroo inni amma jiru bifa adda ta`een biqiluusaa waliin walbira qabamee yoo ibsamu seeneffama armaan olitti ibsame qabaachuusaa kan mul`isudha. Odaa Naffuroo isa yeroo ammaa jiru kanaaf immoo qofaatti hiika mallattoo akka kennan maanguddoonni himanii jiru.

Odaan Naffuroo inni yeroo ammaa kunimmoo uumama adda ta`een kan beekamu ta`ee, yeroo ammaa kana akka hawwata Turizimii tokkootti daawwatamaa jira. Odaan Naffuroo hundee sadiin lafaa bargaanfatee ka`uun mataarratti walitti dhufee tokko ta`ee ka`uun dameewwan sagalitti babal`ate dagaagee dhaabbachuun wiirtuu sirna Gadaa Naffuroo ta`ee tajaajilaa jira. Hundeen sadan lafaa ka`aniifi dameewwan salgan kun caasaa hidda dhaloota Amuruun isa boqonnaa tokkoffaa keessatti kaahamee jiruun akka fakkeeffamu manguddoonni himanii jiru.

Fakkii 4:

Suuraa Odaa Naffuroo Gaafa (20/05/2009) Qorataan bakka sanatti argamuun kaafate.

Haalli uumama muka Odaa Naffuroo uumama adda ta`een beekama. Odaan Naffuroo muka afaan hinqabne, garuu kan dubbatudha. Mukti Odaa Naffuroo luka sadiin bargaanfatee lafaa ba`uun mataarratti walitti dhufee tokko ta`uun dameewwan adda addaatti dagaagee dhaabbatee jira. Uumamni muka Odaa kanaa uumama addaa ta`uun

isaa waan raajii waan ta'eef hawaasa nannichaan baay'ee safeeffatama. Akkasumas muka afaan hinqabne, garuu kan dubbatu jedhamee akka bakka hawwata turizimii tokkoottis daawwatamaa jira.

Odaan Naffuroo uumama addaa ta'uun isaa waan raajiidha. Hawaasni nannichaa hiika mallattoo kennuuf ni qaba. Odaan Naffuroo hidda dhaloota ilmaan Amuruun fakkeeffama. Amuru ilmaan sadii hore. Isaanis: Haleeluu, Sooddoofi Beeradha. Haati ilmaan kana sadan deesse Dhibbee jedhamti. Ilmaan kun sadanis ilmaan sadii sadii horani. Haleelu: Hoolee, Fuliyyee fi Bili hore. Sooddo: Dooyyoo, Ittayyaafi Igguu hore. Beera immoo Baarii, Haannoofi Xuuquu hore.

Kanaafuu, mukni Odaa Naffuroo kun hawaasa naannichaa biratti dhaloota ilmaan Amuruun fakkeeffama. Miilli sadan Odaa kanaa bargaanfatee dhabachuun isaa ilmaan sadan Amuruu Haleeluu, Sooddoofi Beeraan fakkeeffama. Walitti dhufee mataarratti tokko ta'uun isaa sadanuu ilaan abbaa tokkoo ta'uu agarsiisa. Odaan kun deebi'ee mataarrattimmoo dameewwan sagalitti dagaagee argama. Kunimmoo ilmaan sadeen Amuruu ilaan sadii sadii horanii ilmaan sagal qabaachuusaatiin fakkeeffama. Isaanis: Hoolee, Fuliyyee, Bili, Dooyyoo, Ittayyaa, Igguu, Baarii, Haannoofi Xuuquudha. Kanaafuu, dameewwan salgan mataarratti dagaagan kunneen salgan Amuruu bakka bu'a jechuun ibsamee jira. (A/G Obbo Nagaraa Wayyeessaa, 12/05/2009), Obbo Gammadaa Bal'is, 27/05/2009), B/saa Mulugeetaa Bayyanaa, 18/05/2009), Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

Walumaagalatti, uumamni muka Odaa Naffuroo kun uumama dinqisiisaa waan qabuuf hawaasa naannichaan baay'ee kan safeeffatamudha. Akkasumas yeroo ammaa kana Godina Horroo Guduruu Wallaggaa keessatti akka bakka hawwata turizimii tokkootti daawwatamaa jira.

4.2. Adeemsa Raawwiin Sirna Gadaa Naffuroo Duudhaa Hawaasaa Keessatti Calaaqqisu

Odeeffannoowwan mata duree kana jalatti xiinxalaman adeemsa kabaja sirna Gadaa Naffuroo irratti raawwiilee raawwataman keessatti duudhaan hawaasaa haala kamiin akka mul'atan kan ibsudha. Jiruufi jireenya hawaasichaa keessatti barsiifatni jiran

ammam akka mul'atan kan agarsiisudha. Seeraafi heerri sirna Gadaa Naffuroorratti tumaman barsiifata hawaasaa irratti kan xiyyeeffatudha. Kunis jireenya hawaasummaa akkamii akka jiraatan, gaa`ela akkamiif beekkamtii akka kennaniifi k.k.f irratti xiyyeeffachuun isaa duudhaan hawaasichaa sirna Gadaa isaanii keessatti kan calaqqisu ta`uu agarsiisa. Kanaafuu, odeeffannoowwa armaan gaditti xiinxalaman duudhaan hawaasichaa sirna Gadaa isaanii keessatti akkamiin akka ibsaman kan bu`uureffatedha.

4.2.1. Seeraafi Heera Gadaa Naffuroo Irratti Tumaman

Gadaan Naffuroo sirna kakuu ni qaba. Kakuun kunis kan jaarsaa, alangaafi kallacha irraa bahe; kan Gadaa kanaaf dhaabbatedha. Kanaafuu akka heeraatti ilaalamu. Akka heera kanaatti murtoo kan kennu hawaasa naannichaati. Kakuulee kana keessattis yommuu gara Gadaa Naffurootti dhufanis, teessoo eebichaa (gosa mukaati) irra taa'uun, gundoo dulloome, kallacha, meeshaalee kakuu amantaalee garaa garaatiin heyyamaman, cilee, qoraattiifi kanneen biroo qabatanii kakatu.

Sirna Gadaa Naffuroo irratti seerotni tumaman ni jiru. Akka sirna Gadaa Naffurootti seerri kan tumamu yeroo sirni walharkaa fuudhinsi aangoo Gadaa gaggeeffamudha. Gadaan tokko turtii aangoo waggaa saddeetii isaa xumuree gara Gadaa haaraatti dabarsuu kan raawwatudha. Sirni walharkaa fuudhinsa aangoo Gadaa Naffuroo kan gaggeeffame bara 2003 ALIdha. Bara kana sirni walharkaa fuudhinsa aangoo waan hingaggeeffamneef seerota bara 2003 ALI sirna Gadaa Naffuroottii tumamaniin bulaa jiru. Kanaafuu, seerota bara 2003 ALI tumamanii labsamanitu dhiyaatee jira. Isaanis haala armaan gadiin dhiyaatanii jiru (A/Gadaa Nagaraa Wayyeessaa (12/05/2009)).

- 1. Hanna:** Akka sirna Gadaa Naffurootti hanni safuudha. Namni horii, dallaafi qabeenya nama biroo hate ni qabama. Dirreetti baafamee muka kolfaa ta'a. Harki isaa lamaan duubatti hidhamee barbareefi cidiidhaan ukkaamamee akka gubatu hawaasaan itti murtaa'a. Namni harkasaarra gubataa qabu akka hattuutti ilaalama. Kunis kan ta'uuf akkanni lammata deebi'ee dooluun isaa hin sochooneefidha. Kana malees akkas jechuun walii galtee fudhatu. Hattuu faana hin jiraannu; hattuun ollaa keenya yoo jiraatte ibidda hin laannu; bishaan hin laannu; dhukkubsannaan hin ilaallu; duunaan hin owwaallu; hintala keenya itti hin

heerumsiiifnu; ilmi keenya intala hattuu hin fuudhu; hattuu dhoksinee hinkeenyu ni saaxilla; qoseefi iddirii keessaa ni baafna; bakka jireenyaa ni dhorkina; hattuuratti mana ni diigna; ganda tokkorraa gara ganda birootti yoo jijjiirrate akka hin jiraaanne bakka ni dhowwanna jedhanii irratti kan walii galan ta'uu maanguddootaan himamee jira.

2. **Soba:** Akka Gadaa Naffurootti sobni safuudha. Sobaan namoota walitti buusuu, gidduu namaa deemanii baaltii gaggeessuu, sobaan namarratti raga bahuufi kkf raawwachuun safuu waan ta'eef akka Gadaa Naffurootti nama soburratti immoo qoqqobbiitu godhama. Qoqqobbiin kunis yoo du'e hinowwaallu, liqiidhaan hindeeggarru, itti hinheerumsiiifnu, hinfuusifnu, ibidda dhowwachuudha jechuun himamee jira.
3. **Oromoon Oromoo hinajjeesu:** Namni nama hin ajjeesu, yoo ajjeese uummataan itti murtaa'a. Akka Gadaa Naffurootti, namni nama ajjeese gumaa baasee furmaata kan argatu ta'a.
4. **Firri lamaan wal hinfuudhu (Haraamuu):** kun ammo akka Gadaa Naffurootti namni jilba toorbaa as jiru wal fuudhuufi walitti heerumsiiisuun hinheyyamamu; safuudha. Kun yoo ta'ee argame garuu, yoo danda'ame jalaa baasuu yookiin immoo qoqqobbiin hawaasaa akka irratti raawwatamu tasifama. Qoqqobbiin kunis, miseensa hawaasaa ala akka isaan ta'an taasisu. Firri lamaan walfuudhee dhala yoo godhatellee mucaan dhalate dhala haraamuu jedhama. Fakkeenyaaf, Hooleen Hoolee hinfuudhu, fuunaan haraamuudha. Fuliyyeen Fuliyyee hinfuudhu, fuunaan haraamuudha jedhama.
5. **Nama tosha namatti toshu:** Akka odeefkennitoonni himanitti qe'ee namaatti, horii namaarratti namoonni tosha raawwatan akka Gadaa Naffurootti ni balaaleffatamu. Jireenya hawaasummaa keessaa ni ifatamu, duunaan hinawwaallu, qosee(iddirii) ala taasifna, deeggarsa kamuu hin taasifnu jechuun walii galu jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Qanaatee (15/05/2009), Obbo Dhinsaa Dhugumaa (22/05/2009)).

Akka maanguddoonni armaan olii kun jedhanitti, heerotni kunniin kan jiraataniif murtoo akkasiin murteeffamnaan hawaasni karaa nagaan wal jaallatee, wal kabajee walduukaa jaalalaan akka jiraatu gochuuf gahee guddaa qaba. Heerriifi seerri Gadaa Naffuroo yeroo

ammaa kana ittiin bulaa jiran kan bara durii akaakileefi abaabileen isaanii sirna Gadaa keessatti tumatanii ittiin bulaa turaniin walfakkaata jechuun himanii jiru.

Gadaa Naffurootti heera kan tumu miseensota Gadaa ykn gumiilee salgan Gadaa Naffurooti. Gumiilee salgan Gadaa Naffuroo kan jedhaman miseensota ilmaan Amurru keessaa kan bakka bu`anidha. Kanas kan qopheessan barana seera maaltu tumamuu qaba, maal dabarsuu qabna, maal labsuu qabna jedhanii kabaja ayyaanichaa dura itti yaadanii barreeffamaan qopheessanii ol kaawwatu. Seerotni kun kan labsaman seerri Gadaa akka hin cabne, qabeenyi uumamaa kanneen akka: Bosonaa, tulluu, bishaaniifi kanneen biroo akka kunuunsamaniif hawaasni walii waliisaani irratti daba (hamaa) akka hin hojjenneef yaadameeti. Namootni kana godhanii argamanis seera Gadaatiin akka adabaman taasifama. Akka Gadaa Naffurootti labsiiwwan murtoo akka heeraatti, akka aadaattiifi akka seeraatti dabarfaman ni jira (Obbo Fiqaaduu Shoonee, (19/05/2009).

Labsii Murtoo Heera Gadaa Naffuroo

Akka Heeraatti: Heerri akkaataa qajeelfama ittiin bulmaata Oromoo kan hawaasni hundi fudhatee ittiin buludha. Lubni aangoo qabate tokko yeroo waggaa saddeetiif biyya bulchu dhimmootni akka aadaatti, seeraattiifi heeraatti fudhataman nijiru. Dhimmootti jiruufi jireenya keessatti raawwataman hundinuu ittiin bulmaata sadeen kanaa ala ta'uu hindanda'an. Sochii hawaasaa keessatti waan haaraa osoo hineegiiin raawwatame, kan aadaa malee raawwatameefi seera malee raawwatame addaan baasanii furmaata itti kennu. Akkaataa kanaan dhimmootni hawaasa guutuu ilaalan, kanneen walii galaan mirga dhala namaa ilaalan, kanneen lafaafi waaqa ibsan, kanneen safuufi hoodaa, kanneen akka araddaalee jilaa ilaalan hundinuu heera jedhamanii gumiidhaan labsamu. Haaluma kanaan gumiin Gadaa Naffuroo bara 2009 ALI irratti akka heeraatti kan labsaman hinjiran. Sababnisaas bara kana sirni walharkaa fuudhinsa aangoo Gadaa Naffuroo waan hingenyeef heeraafi seera Gadaa Naffuroo bara 2003 ALI tumameen bulaa jiru.

Yeroo ammaa kana aangoon Gadaa harka abba Gadaa Hoolee jira. Sirna kabaja ayyaana yeroo sanaarratti heerotni armaan gadii labsamaniiru. Heera kanas kan labsuufi tumu miseensa Gadaa darbee keessaa filatamanii miseensota gumii salgan ilmaan Amuruutti

dabalamanii raawwatu. Yommuu heera tumame labsuuf jedhanis heerri keenya hin waraabamu jedhanii lallabu. Warri seera tuman kunniin uummata (jamaa) gidduu dhaabbatanii namoota achi jiraniin heeratu labsama dhaggeeffadhaa jedhu. Sababni isaan akkas jedhaniifis, heerriifi seerri isaan jala darbinaan irra naa deebi'in hin jiru. Yoo heerri lallabamu hawaasa kan miidhu ta'e boodarra akka jijjiiramu abbaa Gadaan murteessa. Yeroo heerri labsamu namni dhaabachuu hin qabu; namni hundinuu taa'uu qaba. Kana booda warri heera labsan namoota achi jiraniifi naannoo sanarra darban akkas jedhanii abaaruun (ifachuun) eegalu.

Kan dhaabbatee nu dhaggeeffatu muka haa godhu

Kan deemaa nu dhaggeeffatu bubbee haa godhu

Kan dubbate maraataa haa godhu

Kan gungume gufuu haa godhu

Kan rafe reefa haa godhu jechuudhaan gara heera labsuutti seenu.

Kunis kan jedhamuuf hawaasni sirna Gadaa Naffuroon bulaa jiru xiyyeeffannoo itti kennuun akka dhaggeeffatuufidha. Akka Gadaa Naffurootto hawaasni elaafi elaameetiin waldhagahuun, jireenya hawaasummaa waliin qooddachuun aadaa beerameeru waan ta'eef isa kana wal hubachiisuufidha (Obbo Fayisaa Gammadaa (22/05/2009), Obbo Tashaalee Binagdee (29/05/2009).

Kanneen akka heeraatti labsamanis;

Waaqaan buluun heera.....heera.

Sirna Gadaan buluun heera.....heera.

Gadaan Naffuroo kabaja qaba.....qaba.

Tokkummaan Oromoo heeraan eegamaadha.....eegamaadha.

Ardaan jilaa Gadaa Naffuroo kabaja qaba.....qaba.

Gumiin (caffeen) ni taa'a; ni marii'ata.....ni marii`ata.

Walgargaaranii jiraachuun barbaachisaadha.....barbaachisaadha

jedhu jechuun himameera (Abbaa Gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa, (12/05/2009), Obbo Balaay Dhugumaa (18/05/2009).

Akka Aadaatti: Akka sirna Gadaatti, aadaan maal akka ta'e heeraafi seeraan adda bahee beekama. Hawaasnis waan aadaa ta'e akka aadaatti, waan seera ta'e akka seeraatti fudhatee jiruufi jireenya isaa ittiin gaggeeffata. Namni kamiyyuu waan seeraa, heeraafi

aadaa faallessu yoo hojjete ni balaaleffatama, ni abaarama, adabama; tokkummaa hawaasaa keessaa adda baafama. Namni heera, seeraafi aadaa Gadaan baase kan eegu ni galatoomfama, ni eebifama; ni kabajama. Fudhatamas ni qabaata. Itti gaafatamummaa uummataa fudhachuuf nama gahaa ta'a. Gumii Gadaa Naffuroo bara 2003ALI tumamerratti akka aadaatti kanneen labsaman keessaa isaan muraasni:

Safuun aadaadha.....	aadaadha.
Hoboofi coorri safuudha.....	safuudha.
Dhalli haadhaafi abbaaf safuudha.....	safuudha.
Xiqqaan guddaaf safuudha.....	safuudha.
Gurbaafi intalli walfuudhuun aadaadha.....	aadaadha.
Ilmi abbaaf haadhaaf abboomamuun aadaadha.....	aadaadha.
Amantaa ofii hordofuun aadaadha.....	aadaadha.
Nagaa waaqaa walgaafachuun aadaadha.....	aadaadha.
Olloommiin aadaadha.....	aadaadha.
Walgargaaruun aadaadha.....	aadaadha.
Walkabajuun aadaadha.....	aadaadha.
Quxisuun angafa kabajuun aadaadha.....	aadaadha.
Waan tolu waliif yaaduun aadaadha.....	aadaadha.
Waan gaarii waliif yaaduun aadaadha.....	aadaadha.
Waliif oo'uun (birmachuun) aadaadha.....	aadaadha jedhu

jechuun himamee jira (Obbo Deesaa Goobanaa, (22/05/2009), Obbo Qanaatee Fayisaa, (16/05/2009), Obbo Darajjee Mokoonoon (13/05/2009).

Kanneen armaan olitti aadaadha jedhamanii labsaman kana kan labsu miseensota Gadaa darbe keessaa lama filatamanii walakkaa namootaa dhaabbatanii labsu. Yeroo kun labsamu waltajjiin sun calleensaan guutama. Akka aadaatti waantonni tumaman kunneen kan agarsiisan, wantoonni safuu ta'an maal akka ta'an, gaa'ela akkamiif hawasni beekamtii akka kennu, ollaan, maatiin, hawaasni, aadaan waliin jireenya isaa maal akka fakkaatuufi waljibbuu, wal miidhuu, walgargaaru dhiisuun aadaa hawaasa kanaa akka hinta'iin hubachiisa jechuun maanguddoonni armaan olii kun himanii jiru.

Akka Seeraatti: Akka maanguddoonni himanitti ilmaan Oromoo Amurruu erga Gadaan Naffuroo hundeeffamee eegalanii Odaa Naffurootti Bokkuu baafatanii, kallacha qabatanii, halangee haccu`aasanii elaafi elaameetiin, safuufi haa hafuun, marga filatanii margaafi wal-magarsaa, gaarummaa dabarsaa, toora oboofi cooraatti tumee seeraan seera luullessanii ittiin wal qajeelchaniiru. Seerichis, seera tumaa Gadaa Naffuroo jedhamee beekama jechuun himamee jira. Seera kana keessattis waan raawwatamuu qabu raawwachuu; waan raawwatamuu hin qabne immoo raawwachuu dhiisuu jechuudha. Kan seera kana cabsee argameef gorsatu kennamaaf. Jireenya hawaasummaa keessatti kabaja dhaba; ni abaarama. Kanaafuu namni seera cabse tokko seera Gadaa kanaan ni adabama. Adabbii isaaf malu kan raawwachiisu bulchiinsa Gadaa keessaati. Gumii Gadaa Naffuroo bara 2003 irratti dhimmootni gurguddoon akka seeraatti labsaman:

Qabeenya namaa hin tuqan

Tuqnaan adabbii qaba.....qaba.

Oromoon qomoon, amantaan wal hinqoodu.....hinqoodu.

Sagaagalummaa raawwachuun dhorkaadha.....dhorkaadha.

Mukkeen naannoo ardaa jilaa hinmuraman.....hinmuraman.

Muramnaan adabbii qaba.....qaba.

Karaa hin cufan; cufnaan adabbii qaba.....qaba.

Barcuma abbaa Gadaarra hin taa'an; teenyaan adabbii qaba.....qaba.

Meeshaa waraanaa qabatanii galma fooqaa hinseenan.....hinseenan.

Galma fooqaa kopheen hinseenan.....hinseenan.

Sobaan namarratti dhugaa hinba'an.....hinba`ani jedhu

jechuun himameera (Abbaa Gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa, (12/05/2009), Obbo Taakkalaa Bakaree (09/05/2009).

Seera tumamee labsame kanaaf abbootiin Gadaa akka hojiirra oolchaniif hawaasni beekkamtii itti kenna. Kana booda heera, aadaafi seera tumame kana waaqayyo laphee keenya keessa nuufaa kaa'u jechuudhaan alangee isaanii dhukaasu jechuun maanguddoonni olii kun himanii jiru.

Odeeffkennitoonni akka himanitti Gumii Gadaa Naffuroo kanarratti, wantoota akka seeraatti labsaman keessatti kan xiyyeeffannoon kenname: walqooduu, mukkeen naannoo ardaa jilaa muruu, qabeenya uumamaa mancaasuu, namarratti dabaa hojjechuu, sobaan namarratti ragaa bahuufi gudeeddiin gaarii akka hintaaneefi raawwannaan seeraan adabbii akka qabuudha. Dabalataanis seerri kun kan abbaan Gadaa beekuufi raawwachuu qabu akkasumas, walitti dhufeenya abbaa Gadaafi hawaasaa maal ta'uu akka qabu ifatti lafa kaa'a jechuun himamee jira.

Seerotni tumamanii labsaman kun cabnaan yookiin namni seera kana cabsee argameera jedhamee shakkame tokko gumii Gadaa Naffuroof dhiyaata. Gumiin Gadaa Naffuroo immoo sirna kakuu qaba. Sirna kakuu kana kan raawwachiisu kallacha roorroo jedhama. Kallacha roorroo jedhamee kan sirna kakuu kana raawwachiisu hidda dhaloota salgan Amurruu keessaa kan hinqabne, ogeessa (tumtuu, shammaanee) ta'ee guddifachaan dhufee hawaasa keessa kan jiraatudha. Kallachi roorroo kun sirna kakuu raawwachisuuf yeroo gara Gadaa Naffurootti dhufu teessoo muka eebichaa irraa hojjetamerra taa'uun, gundoo dulloome, kallacha, meeshaalee kakuu amantaalee garaa garaatiin eeyyamaman cilee, qoraattii, sibiilafi lafee qabachiisuun kaksiiisa jechuun himamee jira (Obbo Qanaatee Fayisaa (16/05/2009), Aadde Xajjituu Dheeressaa (29/05/2009)).

4.2.2 Raawwilee Barbaachisoo Sirna Gadaa Naffuroorratti Raawwataman

Hawaasni Oromoo Amurruu waggaa waggaadhaan ji'a Sadaasaafi Bitootessaa keessa iddoo muka Gadaa Naffurootti walga'uun sirna ayyaana Gadaa Naffuroo kabaju. Sababni waggaa waggaadhaan kabajataniifis waan lamaafidha. Tokkoffaa, ayyaana irreechaa kan waggaatti waktii Birraa kabajamu sababeeffachuun, hawaasni naannichaa immoo irreecha Birraa malkaa Dar'ootti irreeffachuufidha. Malkaan kunis ganda Naffuroo keessatti argama. Inni lammaffaa, waktii Arfaasaa ji'a Bitootessaa keessa gara dhumaatti iddoo Odaa Naffurootti walgahuun arfaasaa bara kanaa gahusaaf wal eebbifatanii hojii qonnaa camadatu jechuun odeeffkennitoonni himanii jiru.

Sirna kabaja Gadaa Naffuroorratti; sirni fooqa dhaabuu ni raawwatama, kadhannaafi eebbi hangaftuuwwan ilmaan Amuruutiin ni eebbifama, qalmi kormaafi horii adda addaa ni taasifama. Seeriifi heerri ni tumama, nyaatniifi dhugaatiin garaa garaa ni dhiyaatu, yoo

yeroon turtii aangoo Gadaa ga'eera ta'e walharkaa fuudhinsi aangoo Gadaa ni gaggeeffama jechuun maanguddoonni himanii jiru.

Sirna Fooqa Dhaabuu: Fooqa jechuun mukeewwan gosa adda addaa lagaa fiduun ijaarsa mana fakkaatu ijaaruu jechuudha. Asirratti fooqni mana osoo hin taane daassii kan yeroo murtaa'eef qofa ijaaramee deebi'ee diigamu jechuudha. Sirni fooqa dhaabuu kun kan raawwatu gaafa guyyaa kabaja ayyaana Gadaa kanaa ganamadha. Kunis namootni sirna kabaja ayyaanichaa kabajatan hundumtuu ganamaan ka'anii gara lagaa deemuun mukeewwan bebbeekamoo kanneen akka: baddeessaa, ulumaayii, hoomii, aannannoo, urgeessaa, laaftoo, bakkannisafi ichilmee muranii fiduudhaan gara iddoo kabaja Gadaa kanaa, Naffurootti walga'u. Erga walga'anii booda, sirni fooqa dhaabuu ni gaggeeffama. Fooqa Gadaa kanas dursee kan hiiroo dhaabu angafa (angaftuu gosaa) ti. Angaftuun dhaloota Amuruu Hooleedha. Itti aansuun akka hangafaafi quxisuutti fooqa dhaabbatu. Jalqaba kan dhaabu Abbaa Gadaadha. Sababni isaas hangafa (warra Hoolee) waan ta'eefidha. Itti aansuun ammoo gosti Fuliyyee ni dhaabbata. Itti fufuun gosti Biiliifi Sooddoon walduraa duubaan dhaabbatu. Sirni fooqa dhaabuu kun erga xumuramee booda, raawwiin kabaja ayyaana Gadaa kanaa itti fufa. Raawwiin iddoo sanatti ta'u hundumtuu fooqa sana jalatti raawwatama. Osoo fooqni hindhaabbatiin wanti ta'u tokkoyyuu hinjiru jechun himameera (Obbo Waaqoo Akkasaa (24/05/2009), Obbo Gammadaa Bal'is (27/05/2009).

Eebba: Oromoon dhimma kamirrattiyyuu haa ta'u wal eebbisa. Eebbi kunis sababa tokko malee hineebbifamu. Eebbi kun akka waa godhu waan beekuuf wal eebbisa. Milkii gaarii fiduu danda'a; waa biqilchuu(magarsuu) akka danda'u waan beekuuf yeroo hundayyuu wal eebbisuu jaallata. Hawaasni sirna Gadaa Naffuroon bulaa jiru Odaa Naffurootti walgahuun Malkaa Dar'ootti wal eebbifatu. Malkaan kun durii kaasee bakka dhibaafannaa warra Gojeb Guuteeti jedhamuun beekama. Sirni Gadaa Naffuroos kan eegale abbaa Gadaa warra Hoolee, Kunsaa Gojebiin akka ta'e maanguddoonni himanii jiru. Sababa kanaaf, dursa warra abbaa malkaa, itti aansuun qomoo angaftuu ta'e keessaa warri umuriin raagan akka angafummaa isaaniitti coqorsa qabatani, tarree galanii dhaabbachuun eebbisuu itti fufu. Yommuu eebbisanis akkas jedhu;

Yaa Amuru! Waaqni bakka kanatti walitti nu qabe, Gadaasaatiin nu bulche; kunoo har'a hunda keenya naga godhe jedhee eegala.

Amuru nagaadha nagaadha.
Sadan Amuruu nagaadhanagaadha.
Haleelu nagaadhanagaadha
Sooddoon nagaadhanagaadha
Beeraan nagaadha.....nagaadha.
Salgan Amuruu nagaadha..... nagaadha.
Hoolee Haleelu nagaadhanagaadha.
Fuliyyee Haleelu nagaadha.....nagaadha
Biilii Haleelu nagaadha.....nagaadha.
Dooyyoo Sooddo nagaadha.....nagaadha.
Ittayyaa Sooddo nagaadha.....nagaadha.
Igguu Sooddo nagaadha.....nagaadha.
Barii Beeraan nagaadha.....nagaadha.
Hannoo Beeraan nagaadha.....nagaadha.
Xuuquu Beeraan nagaadha.....nagaadha.
Amuru guutuun nagaadha.....nagaadha.
Jiruu Jaawwii nagaadha.....nagaadha.
Wandiin nagaadha.....nagaadha.
Gadaan Amuruu nagaadha.....nagaadha.
Gadaan Naffuroo nagaadha.....nagaadha jedhu

jechuun himameera (Obbo Qanaatee Fayisaa (16/05/2009), Obbo Deesaa Goobanaa (22/05/2009).

Maanguddoonni kun akka himanitti ergaan eebba armaan olii kun akkuma namni tokko loon isaa ganamaafi galgala yeroo dallaatti galaniifi bahan lakkaa`uun hundi jiraachuu mirkaneeffatu, ilmaan Oromoo Amuruu sirna Gadaa Naffuroon bulaa jiran odaa Naffuroo jalatti walitti qabaman, salgan ilmaan Amuruu naga ta`usaanii kan ittii to`atan ta`uu agarsiisa. Amuru ilmaan sadii: Haleeluu, Sooddoofi Beera qaba. Sadan kunimmoo ilmaan sadii sadii akka qaban caasaa hidda dhaloota Amuruu boqonnaa tokko keessatti ibsame ni

agarsiisa. Salgan kanaa ala ilmaan Jaawwii: Jirruu, Wandii Sinichoo kanneen jedhaman Amuruu keessa akka jiraatan maanguddoonni armaan olii himanii jiru.

Kanaafuu, eebbi olii kun akkuma namni loonsaa hundi jiraachuusaanii mirkaneeffachuuf ganamaafi galgala dallaa keessatti to`atu, salgan Amuruufi ilmaan Jaawwii biroo sirna Gadaa Naffuroon bulaa jiran nagaan ta`uu isaanii mirkaneeffachuuf kan eebbifamu ta`uu agarsiisa.

Kanatti aansee immoo eebbi maanguddoo angaftuu gosaan ni eebbifama. Innis akka armaan gadiitti dhiyaatee jira.

Yaa waaq kan nagaan nu bulchite nagaan nu oolchi...nu oolchi.
Hamaa nurraa qabi.....nurraa qabi
Gaarii nutti qabi.....nutti qabi.
Dogoggora nu oolchi.....nu oolchi.
Lafee cabu nu oolchi.....nu oolchi.
Lubbuu badu nu oolchi.....nu oolchi.
Dhiiga dhangala`u nu baraari.....nu baraari.
Waraana hamaa nu baraari.....nu baraari.
Kormi cirri haa ta`u.....haa ta`u.
Rimeen happee haa taatu.....haa taatu.
Biyyi kan abbaa biyyaa haa ta`u.....haa ta`u.
Ilmi kan abbaa dhalchee haa ta`u.....haa ta`u.
Sa`i kan abbaa sa`aa haa ta`u.....haa ta`u.
Maseenni haa deessu.....haa deessu.
Deessuun haa oofkaltu.....haa oofkaltu.
Wallaalaan haa beeku.....haa beeku.
Beekaan haa bulu.....haa bulu.
Xinnaan haa guddatu.....haa guddatu.
Guddaan keenya haa bulu.....haa bulu.
Kan ijaa gurraan jibbanu nurraa qabi.....nurraa qabi.
Qotiyyoo qanbarriitti nuu bulchi.....nuu bulchi.

Dhaltii okoleetti nuu bulchi.....nuu bulchi.
 Farda kooraa jalatti nuu bulchi.....nuu bulchi.
 Ilmi abbaa haa beeku.....haa beeku.
 Intalli haadha haa beektu.....haa beektu.
 Quxisuun hangafa haa beeku.....haa beeku.
 Angafti quxisuu haa beeku.....haa beeku.
 Gosti walhaa beeku.....haa beeku.
 Gadaan gadaa quufa.....quufa.
 Gadaan gadaa gabbina.....gabbina.
 Gadaan gadaa misooma.....misooma.
 Haa ta`uhaa ta`u.

Hoffolaa! Hoffolaa! Hoffolaa! Ani isin eebbise, kan kanarraa hafe waaqayyo itti isiniif
 haa dabalu jedhanii wal eebbisu jechuun himameera (Obbo Dhinsaa Dhugumaa,
 22/05/2009, Obbo Waaqoo Akkasaa, 24/05/2009, Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

Qalma Kormaa: Kabaja ayyaana Gadaa Naffuroorratti kormatu qalama. Kan qalamus
 Abbaa Gadaa (abbaa bokkuu) tiinidha. Korma gara mirgaatti ciibsanii gorra`u. Sababni
 isaan gara mirgaatti ciibsanifis, akka ilaalcha Oromootti mirgi mo`ichaafi milkii gaarii
 qaba jedhama. Yoo osoo hinbeekiin gara bitaatti galagalchanii qalan milkii gaarii hinqabu
 jedhama. Osoo Abbaan Gadaa hingorra`iin dura, korma qalamutti shan naanna`aniit
 sirbu. Kan isaan shan naanna`aniifis, Oromoo biratti lakkofsi shan mallattummaa garaa
 garaa qaba. Wantoota uumamaafi nam-tolchee adda addaatiin wal fakkeessu.
 Fakkeenyaaf, miseensa Gadaa shanan, quba harkaa shanan, akaakuu horii Oromoon
 bobbaasu shanan (loon, re`oota, hoolota, fardaafi harroota)dha. Kanaaf kan isaan shan
 naanna`an.

Yommuu sirbanis akkas jedhu,

Hee yaa Gadaa barri tole
 Hee yaa Gadaa barri tole
 Yaa Gadaa Naffuroo
 Yaa bokkuu koo

Seerri hin oolu jechuudhaan rawwatama jechuun maanguddoonni himanii jiru (Obbo Gammadaa Bal'is, 27/05/2009, Obbo Deesaa Goobanaa, (22/05/2009).

Qalma koormaarratti salgan ilmaan Amuruu akkuma tartiiba angaffumaa isaanitti korma sana qabu. Hooleen angaftuu Amuruuti. Gadaanis harka Hoolee waan jiruuf korma kan morma kutu Abbaa Gadaati. Fuliyye Dirra qabata. Akkuma angafummaa dhalootasaaniin qalma kormaa kana raawwatu. Tuuquun quxusuu(eegoo) waan ta'eef eegee qabata jechuun maanguddunoonni armaan olii kun himanii jiru.

Nyaataafi Dhugaatii: Akkuma armaan olitti caqafamuuf yaalametti, foon korma qalameetti dabalamee nyaatni aadaa kanneen akka: Cumboo, qorii, marqaa, caccabsaa, buna, daabboofi kanneen biroon ni dhiyaatu. Akkasumas, dhugaatiin kanneen akka: bookaa, farsoo ni dhiyaatu. Gosti nyaataafi dhugaatii armaan olitti eeraman hundinuu dubartootaan manatti qophaa'anii kan dhufanidha. Nyaatniifi dhugaatiin aadaa kunniin waltajjii sanarratti dhiyaachuun waltajjiin sun akkanni miidhagu taasisu. Nyaata kanas abbootii Gadaa, miseensota Gadaa, gumiileefi keessummoota sirna kabaja ayyaana sanaarratti argamantu nyaata. Dabalataan, nyaatni aadaa kunniin eebba, eenyummaafi dinagdee hawaasa sanii muldhisa. Fakkeenyaaf, bunnii, xaafiin, boqqolloon, garbuun, qamadiifi kanneen nyaatni aadaa kun irraa qophaa'u bay'inaan gandoota baadiyyaa hawaasa sanii keessatti ni oomishama jechuun himamee jira.

Meeshaaleen aadaa nyaataafi dhugaatiin ittiin qophaa'aniifi dhiyaatan eelee haadhoo, gomboo, waancaa (meeshaa farsoo ykn buquriin ittiin dhugamu ta'EEK an gaanfa looniirraa tolfame), maasaroo, xuwwee bunaa waan lama takkaatti danfisu, birillee, buudaa, xuwwee ittoo (distii) akka ta'an himamee jira (Deesiftuu Waaqjiraa, 30/05/2009, Duree Aagaa 30/05/2009, Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009, Aadde Xajjituu dheeressaa 29/05/2009).

Fakkii 5:

Suuraa Meeshaalee aadaa Nyaataafi Dhugaatiif oolan Waajjira A/T/A Amurruu irrraa gaafa guyya (30/05/2009) fudhatame

4.2.3 Jaarmiyaalee Araaraa Gadaa Naffuroo

Sirni Gadaa Naffuroo waldhabdee hawaasa keessatti uumameef jaarmiyaalee araaraa ni qaba. Isaanis: Jaarsummaafi Gumaadha.

4.2.3.1 Jaarsummaa

Jaarsummaan jaarsa biyyaa yookiin namoota gurguddoo keessaa filatamanii waldhabdee namoota gidduu jiru mala ittiin furmaata kennanidha. Dhimmoonni jarsummaan furaman, rakkinoota maatii keessatti uumaman; haadha warraafi abbaa warraa gidduu, ollaafi olla gidduutti waldhabdee uumamu, waldhabdee daangaa lafa ooyiruu irratti namoota gidduutti uumamaniifi namoota lubbuun gidduutti darbeef taa`uun furmaata yookiin araara kan buusanidha.

Akka Gadaa Naffurootti waldhabdeen namoota gidduu jiru jarsummaan furmaata argata. Jalqaaba namootni naannoo namoota waldhaban walitti fidanii akka isaan jaarsa lakkaawwatan godhu. Namoota waldhaban keessaa inni tokko nama lama yoo lakkaawwate inni biroos nama lama lakkaawwata. Gama lamaanuun jaarsa lakkaawame tokko yoo morme ni hafa. Jaarsoliin lakkaawaman kunneenis, hawaasa keessatti iddoo guddaa kan qaban; kanneen beekumsa aadaafi namoota walitti araarsuuf dandeettii qabanidha. Jaarsoliin filaman namoota waldhabaniif firooma dhiheenya kan

hinqabnedha. Kana booda guyyaan qabamee jaarsolii filatamanitti himama. Guyyaa beellama isaanii jaarsoliin walgahanii dubbii jara lamaanii ilaalu. Dubbii jaraas madaalanii abbaa dogoggora qabu adda baasanii murtii madaalawaa dabarsuun jara lamaan walitti araarsu. Haa ta`u malee, waldhabdeen jara lamaanii sadarkaa jaarsaatti furmaata yoo dhabe Abbaa Gadaatu waamama. Akka Gadaa Naffurootti waldhabdeen namootaa jaarsummaan furamuu yoo dadhabe sadarkaa abbaa Gadaatti furmaata argata malee sadarkaa kana darbee hindeemu. Sadarkaa Abbaa Gadaa geenyaan jaarmiyaalee araaraa Gadaa Naffurooti dhimmicha ilaala. Jaarmiyaa araaraa Gadaa Naffuroo kan jedhaman miseensa Gumii salgan Amurruu keessaa kan filatamanidha (Barsiisaa Mulgeetaa Bayyanaa, 18/05/2009, Obbo Rabbiraa Fiqaaduu 14/05/2009).

4.2.3.2 Gumaa

Gumaan akka Gadaa Naffurootti waldhabdee xiyyeeffannaa guddaan itti kennamudha. Gumaan waldhabdee jaarmiyaa araara Gadaa Naffuroon furmaata argatan keessaa isa tokkodha. Namni itti yaadees haa ta`u akka tasaa lubbuu namaa dabarsuu danda`a. Waldhabdeen akkasii yoo uumame akka Gadaa Naffurootti miseensota gumii salgan ilmaan Amurruu keessaa namootni filatamanii rakkoo kana hiikan ni jiru. Namootni gumaa araarsuuf filataman kunneen walgahuun mariiyatanii qe`ee warra lubbuun jalaa badeetti walgahuuf beellama qabatu. Akkuma beellama isaaniitti ulee qajeelaa, eeboo, ichilmee qabatanii qe`ee warra lubbuun jalaa badeetti dhiyaatanii safuu... Safuu... adaraa... waaqaa ... adaraa ... lafaa...jehanii dhagaa lafa kaayanii daangaa godhatanii deebi`anii galu.

Sanaa booda yeroo biro deebi`anii qe`ee warra lubbuun bade dhufu. Yeroo lammaffaaf yeroo deebi`anii dhufan kan duraa caalaa gara manaatti dhiyaatu. Jaarsolii araaraaf dhufan keessa firootni warra lubbuu baasee waan jiraniif jaarsolii keessaa qophaatti achi bahanii akka armaan gadii jechuun hoodatu.

Nuti maal balleessine
Kan hoodaaf jiru
Kan Oromoof jiru
Kan namaaf jiru
Nuti maal goone

Akka feetan nu godhaa jedhu jechuun maanguddoonni himanii jiru (Obbo Qanaatee Fayisaa, (16/05/2009), Obbo Fiqaaduu Shoonee, (19/05/2009).

Kana booda warra lubbuun jalaa bade gara jaarsoliitti dhufanii jaarsummaa taa'u. Haa ta'u malee, yoo maatiin warra du'aa itti bahuu baatan jaarsoliin yeroo birootti beellama qabatani deebi'anii galu. Yoo kun ta'e, yeroo sadaffaaf deebi'anii qe'ee warra du'aa dhufu jechuudha. Yeroo sadaffaaf deebi'anii yoo dhufan jaarsoliitti namootni biroo ni makamu. Isaanis Abbaa Gadaa, Dinkii (nama baay'ee gabaabaa ta'e)fi quuroodha. Sababni isaan jara kana dabalataniifis akka warri du'aa sun hoodataniifidha. Kana jechuun akka isaan garaa laafanii araaramaniifidha. Akka isaan hoodataniifis akkas jechuun kadhatu:

Qe'eekef hoodadhu

Sanyiikef hoodadhu

Dallaakeef hoodadhu

Manakeef hoodadhu jedhu jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Bakaree, (09/05/2009)fi Obbo Qanaatee Fayisaa, (16/05/2009), Taakkalaa Qanaatee, 09/05/2009).

Maatiin warra lubbuun jalaa darbee sunis kanarra darbanii hindidan waan ta'eef itti bahanii simatu.

Erga maatiin warra du'aa itti bahanii booda jaarsummaatu taa'ama. Jaarsummaa kanarratti halatti lubbuun darbe ni dhiyaata. Akka tasaamoo itti yaadameeti jechuun adda baafama. Sababnisaas adabbiin yookiin tarkaanfiin isaa waan walcaaluufidha. Erga kun ta'ee booda jaarsoliin araaraa, maatii walmiidhe sana lamaan ofirraa achi butanii ofiisanii mariyatani murtee fudhatu. Kana booda, maatii lamaan ofitti waamanii haafuu... haafuu... waliif jedhaa jechuun warra lubbuun jalaa darbeef gatii gumaa murteessan itti beeksisu. Gatii gumaa jarsi murteesse gama lamaaniinuu hinmormamu. Itti aansuun warri lubbuu baase hanga yoomitti dhiyeeffachuu akka danda'an ni gaafatamu. Isaanis yeroo itti dhiyeeffachuu danda'an himatu. Sana booda guyyaa jedhametti qabatani akka dhiyaatan beellama qabatani adda bahu. (Obbo Darajjee Mokoonoon, 13/05/2009).

Akka Gadaa Naffurootti gatiin gumaa deeggarsa hawaasaan kaffalama. Maatiin lubbuun harkatti bade qabeenya hedduu qabaatus gatiin gumaa deeggarsa hawaasaan kaffalama. Maatiin sun bakka namni jiru mara, manneetii amantaa garaagaraafaa irra deemuun lubbuu nu furaa... lubbuutu nu harkatti bade ... adaraa nu oolchaa jechuun deeggarsa gaafatu. Horii walitti qabatan kana jaarsolii bira geessuun maatii warra lubbuun jalaa darbeef kennama.

Erga gatiin lubbuu bade kaffalamee booda jaarsoliin maatii lamaan walitti qabanii akka hoodatan ajaju. Hoodaafis gara Gadaa Bachootii ergu. Hoodni Gadaa Bachoo Horro naannoo Abuunaatti argama. Naannoo Gadaa Bulluq kan Horro keessatti argamudha. Adeemsi Hooda ba`umsaa kunis seera qaba.

Jalqaba maatii lamaan garaa garana dhaabanii akkasaan wal hinargine uffata gidduusaaniitti haguugu. Kana booda hoolaa gurraacha qalanii, garaashee uranii gidduu maatii lamaanii kaa`u. Maatiin lamaan garuu wal hinargan. Itti aansuun maatiin sun lamaan harka isaanii loosanii garaa hoolaa urate sanatti suuquun harka walii qabatu. Yeroosan dhiiga hoolaa sana keessatti harka walqabatan, uffata haguugame sana dafanii ol kaasuu. Maatiin lamaan wal argu jechuudha. Kana booda ol ka`anii dugda walitti galagalchanii dhaabbatu. Itti aansuun akkasaan walitti galagalan ajajni kennamaaf. Jarri lamaanis walitti galagalanii harka walqabatu. Dhumarratti coqorsa qabatanii hoolaa gurraattii qalamte gatanii bishaanirratti hoodatanii walitti araaramu (Obbo Qanaatee Fayisaa, 16/05/2009).

Kanaafuu akka Gadaa Naffurootti waldhabdeen xiyyeeffannaa guddaan itti kennamu gumaadha. Gumaa araarsuuf gumiilee salgan ilmaan Amuruu keessaa filatamaniiti. Sirna Gadaa Naffuroo keessatti akka seeraatti jaar-miyaalee araara Gadaa Naffuroo jedhamee murtaa`ee jira. Kanaaf, maatiin miidhames ta`e miidhee argame murtoofi ajaja jaar-miyaalee araaraa kana kan hinmormine ta`uu yaanni maanguddootarraa argame ni mul`isa.

Boqonnaa Shan: Gudunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaan kun haala waliigala qorannoo cuunfee dhiyeessuurratti xiyyeeffata. Qaphxiileen as keessatti dhihaatanis gudunfaa, argannoofi yaboon ibsa isaanii waliin dhiyaataniiru.

5.1. Gudunfaa

Uumanni Oromoo akkuma hawaasa biroo aadaa, seenaa, duudhaafi barsiifata garaagaraa kan qabudha. Hawaasni kamiyyu jiruufi jireenya isaa keessatti duudhaa, falaasama, aadaa, amantaafi ilaalcha mataa isaa qaba. Kunneenis dhalootaa dhalootatti dabarsuuf tooftaan itti dhimma bahaa turan keessaa og-afaaniifi duudhaan isaan tokkodha. Hawaasni Oromoo Amuruus aadaafi duudhaa isaa firiwwan fooklooriitti fayyadamuun jiruufi jireenya isaanii guyyaa guyyaa ittiin gaggeeffataa jiru. Duudhaan dhalootaa dhalootatti darbaa jiru kunis gosa barnoota fookloorii keessatti afoolli uummata Oromoo, duudhaan uummata Oromoo, og-afaan, aartiin uummatichaa bal`inaan qorannaadhaan waan bira gahame hinqabu. Uummanni Oromoo kan jiruufi jireenya isaa keessatti itti fayyadamu keessaa sirni Gadaa isa tokkodha. Sirni Gadaa kunis dame fookloorii keessatti kan argamu yoo ta`u uummata Oromoo godinaalee garaagaraa keessatti argaman biratti iddoo olaanaa qaba. Uummanni Oromoo Amuruu duudhaa akkakileefi abaabbilee isaaniirraa dhaalan akka ilmoo isaaniitti kan jaalatanuufi yeroo dheeraaf kunuunsaa kan asiin gahan keessaa Sirni Gadaa Naffuroo isa tokkodha.

Haa ta`u malee, Sirni Gadaa Naffuroo ilmaan Jaawwii Maccaa Horroo gara Giddatti babal`ina yoo taasisu hundeeffamee yeroo adda addaa keessatti qaamota diinaa aadaafi duudhaa uummata Oromoo arguufi dhagahuu hinbarbaanneefi itti gaafatamummaa abbaa Gadaa tokkorraa eegamu bahuu dhabuu abbaa Gadaa Naffuroo irraa kan ka`een addaan cite tureera. Uummatni Oromoo Amuruu sirnichaaf quuqaman bu`aa bayii hedduu keessa darbuun duudhaa isaanii dhaala dhalootaan dhaalan bakkatti deebisuun dhaloota haaraa bira qaqqabsiisuu akka danda`an qorannoo kana keessatti odeeffannoo maanguddoota hedduurraa argameen xiinxaluu danda`ameera.

Qorannoon kun Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti xiinxaluun dhaloota har`aafi booruu hanga tokko barsiisuuf kan gaggeeffamedha. Xiyyeeffannoon qorannaa

kanaas yoomessa hundeeffama Sirni Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti xiinxaluun raawwilee barbaachisoo sirna Gadaa Naffuroo irratti raawwataman, haala kamiin sirni Gadaa kun ganda Naffurootti akka hundeeffame, seerotni sirna Gadaa Naffuroorratti tumaman maal akka ta'an, waldhabdeen hawaasa gidduu jiru akka Gadaa Naffurootti akkamiin akka furamuufi hiika mallattoo muka Odaa Naffuroof kennamu xiinxaluun kan ibsu ta'uusaati.

Haaluma kanaan gaaffilee bu'uura ka'umsa qorannoo boqonnaa tokko keessatti ka'an, deebisuuf maloota ragaalee odeeffannoo garaagaraa kan akka afgaaffii, daawwannaa fi xiinxala dokumantii garaagaraa xiinxaluufi ragaalee gama af-gaaffiin funaaname dhimma kanaan wal qabatu walitti qabuun danda'ameera. Ragaa argame bu'uura godhachuun Sirna Gadaa Naffuroo xiinxala gadifagoo, qorannaa bal'aafi yeroo dheeraa ta'e akka barbaadu hubachuun danda'ameera. Kanumarratti hundaa'uun akka waliigalaatti yoo ilaallu qaphxiilee argannoo qorannichaa akka armaan gadiittii dhiyaatanii jiru.

5.2 Argannoo

Qorannoon tokko erga gaggeeffamee raawwatameen booda bu'aa qabeessummaa qorannoo sanaa kan mirkaneessu argannoo qorataan sun erga qorannoo sana gaggeessee booda argatudha. Qorannoo mata dureen isaa “Xiinxala Sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo Keessatti,” jedhu irratti gaggeeffameen firii argannoo qorannoo isaa kan ta'e akka armaan gadiitti taa'ee jira.

- Maalummaa Gadaa ilaalchisee, waan salphaatti ibsamu osoo hintaane bal'aafi dhimmoota hedduu qaba. Kana jechuun jiruufi jireenyi uummata Oromoo hundi Gadaan kan gaggeeffamu ta'uusaati.
- Yoomessi hundeeffama sirna Gadaa Naffuroo Fookloorii Oromoo keessatti yoo ibsamu, raagamtaa fayyadamuun yoo ibsamu seeneffama afaanii kan qabu ta'uusaati.
- Sirni Gadaa Naffuroo galateeffannaa, daddarbaafi dhibaafannaa uummata Oromoo Amuruu ta'uusaati. Kunis waaqa dukanna Gannaa isaan baase, balaa beelaa isaan oolche galateeffachuufi sirni walharkaa fuudhinsa aangoo immoo mootummaa dhaalaa kan bu'uureffate ta'uusati.

- Gadaan Naffuroo ilmaan Jaawwii Horroo gara Giddatti babal`ina yoo taasisu kormi isaanii Ganda Naffurootti ciisee ka`uu dinnaan kan hundeeffame ta`uusaati. Ilmaan Jaawwii bakka kormi isaanii ciisee ka`uu didetti warra qabiyyee bu`uuraa hundeeessanidha.
- Sirni Gadaa Naffuroo yeroo adda addaatti addaan citee turuun isaa akka dagatamu ta`ee turuusaa. Kunis, sababa Abbaan Gadaa yeroo sanii itti gaafatamummaa itti kenname bahuu dhabuun laaffisaa dhufee fi dhiibbaa sirna mootummaa yeroo saniirraa kan ka`e ta`uusaati.
- Aangoon abbaa Gadaa, Sirna Gadaa Naffuroo salgan Amuruu keessaa angaftuu ilmaan Amuruu Hooleen eegalee daddarbaa dhufuun hanga ammaatti harka abbaa Gadaa Hoolee kan jiru ta`uusaati. Kunimmoo adeemsa mootummaa dhaalaa jedhamuun aangoon hidda dhalootaa angaftuun qofa kan qabatamuu ta`ee, sirna Gadaa Bulluq irraa kan dhaalamedha.
- Seerotni Sirna Gadaa Naffuroo irratti tumaman, uummata Oromoo Amuruuf gaaddisa ta`uun akka gaaddisa seeraa tokko jalatti jiraatan kan godhee jiru ta`uusaati. Kana jechuun uummatni Oromoo Amuruu tokkummaafi jaalalaan gaaddisa seeraafi heera Gadaa isaaniin akka bulan kan taasise ta`uusaati.
- Akka Gadaa Naffurootti waldhabdeen hawaasa gidduu jiru jaarsummaan furmaata kan argatu ta`uusaati. Kunis, jaar miyaalee araara Gadaa Naffuroo jedhamee heeraafi seera Gadaa Naffuroo keessatti labsamee jiruun kan raawwatamu ta`uusaati.
- Gumaan akka Gadaa Naffurootti waldhabdee xiyyeeffannaa guddaan itti kennamu ta`uusaati. Kunis, adeemsa isaa eeggatee miseensota gumii salgan Amuruu keessaa filatamaniin furmaata kan argatudha.
- Uumamni muka Odaa Naffuroo uumama addaa qabaachuusaatiin hawaasa naannoo sanaan kan safeeffatamu ta`uusaati.
- Odaan Naffuroo muka afaan hinqabne, garuu kan dubbatu jedhamee beekamuu isaati. Kunis, hidda dhaloota hawaasichaa waan ibsuuf hidda dhaloota Amuruun kan fakkeeffamu ta`uusaati.

5.3 Yaboo

Uummanni Oromoo Jaawwii, salgan Jaawwii Maccaa jedhamuun beekaman kan baay`ina uummataafi bal`ina lafaatiin guddaa ta`an keessaa tokkodha. Uummanni Oromoo Amuruus salgan ilmaan Jaawwii Maccaa keessaa tokko ta`ee, akkuma hawaasa biroo afoola, falaasama, amantaa, hawaasummaa, aadaafi duudhaa isaa dhaloota isaa irraa dhaaluun dhaloota har`aan gahee kan jirudha. Haa ta`u malee, duudhaan kun naannoo tokkotti daanga`ee beekamtii dhabuun sirni kabaja ayyaana Gadaa kanaa laafaafi dadhabaa dhufee jira. Kana malees, hundeeffamni sirna Gadaa Naffuroo sadarkaa hawaasa naannichaatti malee akka waliigalaatti waanti beeksifame akka hinjirre bira ga`amee jira. Kana malees, sirni Gadaa Naffuroo caasaawwan abbootii Gadaa maqaa malee qabatamaan lafa irratti kan hinargamne ta`usaati. Akkasumas, Sirni wal harkaa fuudhinsa aangoo abbootii Gadaa Naffuroo hidda dhaloota tokkoon daddarbaa kan dhufe malee, aangoon abbaa Gadaa hidda dhaloota hawaasa naannichaa hunda kan hirmaachise miti. Kana jechuun bara hundeeffamee kaasee hanga ammaatti angaftuu hidda dhaloota hawaasa Oromoo Amuruu kan ta`e abbaa Gadaa Hooleen eegalee daddarbaan dhufee hanga ammaatti aangoon, abbaa Gadaa Hoolee harka kan jiru ta`usaati. Kunimmoo dimokiraatawummaa sirna Gadaa Oromoo kanneen biroo waliin waan wal hinfakkaanneef waajjirri Aadaafi Turizimii Aanaas ta`e Godinaa osoo irratti hojjetee adeemsa sirna Gadaa kanneen biroo waliin akka wal fakkaatu taasise gaariidha. Kan biroo hawaasni sirna Gadaa Naffuroon bulaa jiru waa`ee isaa bal`inaan kan hinbeekne ta`usaati; keessumaayyu dargaggoonni hundeeffamuufi maalummaa sirna Gadaa kanaa hubannoo kan hinqabne ta`usaati. Waa`een sirna Gadaa Naffuroo beektotaan qoratamee beekamtii argatee bifa qorannootiin yookiin bifa kitaabaatiin taa`aa kan hinjirre ta`usaati. Kanaafuu, rakkoolee mul`ataniif yaadota furmaataa ta`uu malan akka armaan gadiitti dhihaatee jira.

- Biiron Aadaafi Turizimii Oromiyaa waa`ee sirna Gadaa Naffuroo bakkaan daanga`ee laafaa jiru kana hanbisuuf ogeessota godinaafi aanaa irra jiraniifi beektota yunivarsiitii irra jiran walitti qindeessuun akka qoratan, galmeessan, faayidaa isaa hawaasa barsiisuun akka sirnichi cimu osoo taasise gaariidha.
- Waajjirri Aadaafi Turizimii Godinaafi Aanaas hojii qorannaa adda addaa hojjechuun barreeffamaan, suursagaleen waraabee osoo kaa`ee fi akka hawaasa biratti beekamuuf

dokumantii fiilmii hojjechuun madda turizimiif haala itti oolchu osoo mijeesse gaariidha.

- Gama aadaan faayidaan isaa olaanaa ta`uun cinaatti, dhaloota haaraa dhufuuf akkuma jirutti dabarsuuf qorannoon gadifageenyaafi bal`ina qabu akkasumas meeshaalee ammayyaan deeggaramee osoo hojjetameefi waraqaa qorannoo afaan adda addaan qophaa`ee manneen barnootaa, guyyaa ayyaanaafi waltajjiin qophaa`ee osoo irratti dhiyaateefi bifa barruutiin uummataaf raabsame beekamtii guddaa argata.
- Beektonni waa`ee sirna Gadaa irratti kitaaba barreessaa jiran, osoo sirna Gadaa Naffuroo irratti barreessanii kitaaba uummataan gahanii hubannoo uummataa cimsan gaariidha.

WABIILEE

- Abbabaa Margaa (2007). “Qaacceessaa Sirba Tuulamaa.” Waraqaa Qorannoo MA. Ynuvarsitii Addis Ababaa (Kan hin maxxanfamin).
- Alamaayyoo Hayilee. (2007). *Sirna Gadaa: Siyaasa Oromoo Tuulamaa*. Maxxansa Tokkoffaa. Finfinnee: Mana maxxansa Biraninnaa Salam.
- Alaamayyoo Hayilee, Booshii Gonfaa, Daani`eel Dheeressaa, Sanbatoo Bushaa(Dr.)fi Umar Nuuree. (1998). *Seenaa Uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa. Finfinnee: Mana Maxxansa Biraaninaa Salam.
- Andrzejewask, B.W. (1985). *Literature In Cushetic Languages Other Than Somali Literature In Africa Language*. Cambridge University.
- Asmorom Legesse. (1973). *Gadaa: Three Approaches to the study of African society*. New York: Macmillan Publishing Campany.
- Asmorom Legesse. (2000). *Oromo Dimocracy: An Indiginous African Political System*. Asmara: Red Sea Inc.
- Ayele Kanno. (2008). *The Oromo: An Ancient people Great African Nation*. 1st Edition. Finfinne.
- Basom. (1965). *The Study of Foklore*. Englewood cliffs N.J: Prestice-Hall Inc.
- Ben Amos, Dan. (1975). *Folklore in Africa Society*. In ral Vol. 6, no.2.
- Berhanu Mathews. (2009). *Fundamentals of Literaturre*. Alpha Printing PLC.
- Bukenya. A(ed) .(1994). *Undestanding Oral Literature*. Kenya: Nairob University press.
- Coffin, Tristram (ed.). (1968). *Amercan Folklore*. Voice of Amerca. Series III, USA Approaches (2nded). Sage publication.
- Dasta Dassaaleny. (2013). *Bu’ura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansa Far East Trading PLC.
- Dirribii Damissee. (2009). *Ilaalcha Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata maxxansa Interprise D.G.
- _____. (2012). *Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxnsaa Finfinee
- _____. (2015). *Seenaa Oromoo*. Finfinnee. Ellen P. P. PLC.

- Dorson, Richard (ed). (1972). *Folklore and folklife*. Chicago: The Univesity of Chicago press.
- Dundes, Alan. (1965). *The study of folklore*. Englewood Cliffs N.J. Prentice Hall, Inc.
- ፊቃደ አዘዘ። (1991)። *የሰነድ መምሪያ፡ አዲስ አበባ፡ ቦሌ ማተሚያ ድረጅት።*
- Fennegan Ruth. (2012). *Oral Literature in Africa*. United kindam: Open Book Publishers.
- _____. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University press.
- Gadaa Meelbaa. (1988). *Oromiyaa*. Kaartum: Suadaan.
- Gaaddisaa Gabbisaa. (2014). “Qaacceessa Sirboota Aadaa Aanaa Jalduu”. Digirii BA. Guuttachuuf Yunivarsitii Addis Ababaatiif Dhihaate (Kan hin maxxanfamin)
- Ginbaar Nagaraa. (2013). *Seenaa Abiishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo*. Maxxansa 2^{ffaa}. Adaamaa: Elleni P.P.PLC..
- Kallacha Oromiyaa.(1998). Aadaa Gadaan Mootummaadha, Mootummaa Sirna Gadaa Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise..
- Leach, Maria Ed.(1996). *Difinition of Folklore Source*: Journal of Folklore Research, Vol.33, No.3 pp.225-264 published by Indian Universiy press Stable URL:<http://www.jstor.org/stable/3814683>.
- Macdonald. Donald. (1972). *A Field Work: Collecting Oral Literature*. In Richard Dorsen(ed) *Folklore and Folk Life: An Introduction*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Meriam, Sh. (1998). *Case Study Application in Education*. San Francisco: Jossy-Bass publisher.
- Misgaanuu Gulummaa.(2011). *Dilbii: Bu’uura Afoola, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa.
- Okwepho I.(1992). *African Oral Literature*. Bloommington and Indianapolis: india University press.
- Oring, E. (1986). *Folk Groups and Folklore Geners: An Introduction*. Logan Utaha: Utaha Univarsity Press.
- Punch. F. (1998). *Introduction To Social Research*. New Delhi: Sage Pubblications Indian Pvt Ltd.
- Robale A. Soorii. (2012). *Sirna Gadaa*. Maxxansa 4^{ffaa}. Finfinnee: Finfinnee p.p.

- Roobalee Taaddasaa. (2015). *Sirna Gadaa*. Maxxansa 5^{ffaa}. Finfinnee, Oromiyaa.
- Sims C. Martha and Martine Stephens. (2005). *Living Folklore: An Introduction to the Study of people and their Traditions*. The Ohiho state University: Utah University Press.
- ታቦርዋሚእናብሪሀኑላሜሳ፡፡ (1973)፡፡ የኦሮሞሂዝብታርቱ፡አድስአበባ፡፡**
- Toleeraa Tasammaafi Hundeessaa Waaqoyyaa. (1995). *Seenaa Saba Oromoofi Sirna Gadaa*. Kitaaba Duraa (kutaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa}) Birraa Fulbaana: Finfinnee.
- Wandimmuu Nagaashii fi Boonii Tasfaayee. (2015). *Seenaa fi Sirna Gadaa Oromoo Maccaa Hanga Jalqaba Jaarraa 20^{ffaa}tti*. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa, Jildii 1. Finfinnee: Mana Maxxansa Boolee.
- Warqinaa Abbaa Soorii. (2008). *Sirna Gadaa*. Finfinnee.
- ዘሪሁንአስፋዉ፡፡ (2000)፡፡ የስነሰራፍመስረታዊያዎ፡አድስአበባ፡ንግድማተምያድርጅት፡፡**

Dabalee A

Gaaffilee Af-gaaffii Odeef-kennitootaa Qophaa`e

Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa, Qo`annoo Afaaniifi Joornaalizimiittii Damee Barnoota Afaan, Ogbarruufi Fookloorii Oromootti qorannoo sagantaa Digirii 2ffaatti gaggeeffamuuf odeeffannoo argachuuf maanguddoota biyyaafi hojjetoota Waajjira Aadaafi Tuurizimiif gaaffilee ka`umsaa qophaa`an

Gaaffilee Seenaa Dhuunfaa Ilaallatan

1. Maqaa Guutuu _____
2. Saala _____
3. Umurii _____
4. Hojii _____
5. Ga`ee Gadaa Naffuroo Keessatti qabu _____

Gaaffilee hubannoofi yaada dhuunfaa ilaallatan

1. Maalummaa Gadaafi haala Hundeeffama Sirna Gadaa Naffuroo ibsi? Yoom eegalame? Eenyuunis eegalame?
2. Sirni kabaja Gadaa Naffuroo waggaa keessatti al meeqa kabajama? Maaliif?
3. Seerotni Gadaa Naffuroorratti tumaman maal maal fa`i? Enyuunis tumamuu?
4. Yeroo sirna kabaja Gadaa Naffuroo raawwileen barbaachisoo ta`an maal fa`i?
5. Haalli uumama muka Odaa Naffuroo akkamitti ibsama? Hawaasa biratti hiika maaltu kennamaafii?
6. Gadaan Naffuroo kun haala kamiin ganda Naffuroo keessatti hundeeffame? Eenyuunis hundeeffame?
7. Gadaa Naffuroo keessatti waldhabdeen hawaasa keessa jiru akkamiin furamu? Waldhabdeen xiyyeeffannaa guddaan itti kennamu immoo isaan kamidha? Akkamittis dhiyaatu?

Dabalee B

Qaphxiilee Mirkanee (Check List)

Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa, Qo`annoo Afaaniifi Joornaalizimiittii Damee Barnoota Afaan, Ogbarruufi Fookloorii Oromootti qorannoo sagantaa Digirii 2ffaatti gaggeeffamuuf odeeffannoo argachuuf qaphxiilee mirkanee yeroo daawwannaa gutamuuf qophaa`an.

Lakk.	Qaphxiilee Mirkanee	Safartuu	
		Qaba	Hinqabu
1	Mata dureen kun hawaasa biratti maqaa ittiin beekamu qabaa?		
2	Haalli itti dhihaatu seera mataasaa qabaa?		
3	Yeroo murtaa`eef qabaa		
4	Kan sirnicha dhiheessu addatti qabaa		
5	Bakka qophaa`eef qabaa		
6	Daawwatoota koorniyaa hunda haammate qabaa		
7	Odaan Naffuroo bakka daanga`eef qophaatti ni qabaa		
8	Uumamni Odaa kanaa hawaasa biratti hiika mallattoo ittiin fakkeeffamu ni qabaa?		

Dabalee C

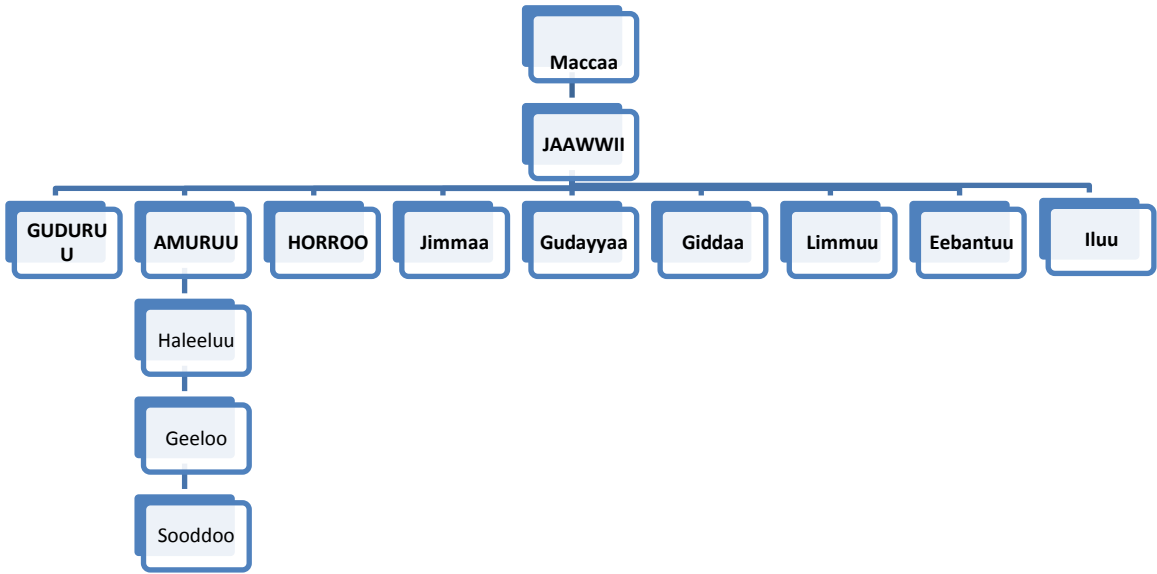
Suuraa Odaa Naffuroo

**Suuraa Odaa Naffuroo Gaafa (25/05/2009) Qorataan Iddoo Odaa Sanaatti
Argamuun Kaafate**

Dabalee D

Caasaa Hidda Dhaloota Jaawwii

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta`uu isaa ibsaa, hokiin kun kanaan dura yunivarsiitii kamiyyu keessatti kan hindhiyaanne ta`usaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa`uu koo mallattoo kootiin mirkaneessa.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____